

SZEMBENÉZÉS ÉS SZEMBESÍTÉS

Politika, etika és irodalom
Lengyel József műveiben

„Alexandrov”

TARTALOM

Bevezetés	3
Útban a Visegrádi utca felé	5
Történelmi riportázs	11
Megtérések	18
Az individuum alkonya	23
Szembenézés a múlttal	30
Befejezetlen mondat	36
Zárszó	43
Irodalom	44

Bevezetés

Dolgozatomban egy olyan alkotóval kívánok foglalkozni, aki jelenleg nem része sem irodalmi, sem politikatörténeti kánonunknak. Ő Lengyel József, aki még a XIX. század szülötte, de akadnak néhányan a ma élők közül is, akik kortársuknak tekintik, személyes emlékeket őriznek róla. *Irodalom és politika*, majd még inkább *politika és irodalom* szétválaszthatatlanul összefonódik életében. Gyermekkorától haláláig e kettősség határozza meg tetteit. Különös pályát kellett bejárnia, amelyben volt forradalom, emigráció, száműzetés, kitüntetés, – támogatás, tűrés és tiltás. Személyén keresztül vizsgálom a Koestler által „beteg évszázadnak” nevezett korszak néhány aspektusát. Kitérek a magyar történelem alakulására az első világháború lezárulásától a Tanácsköztársaság bukásáig, fontos azonban megjegyezni, hogy dolgozatomban nem történettudományi munka, így csupán az életpályát döntően befolyásoló eseményekre szorítkozhatom.

Bepillantást nyerünk a lágerévek embertelen világába, az emigráció generációs élményébe. Míg a Rákosi-rezsim építésében nem vesz részt, addig a megváltozott felszínű Kádár-rendszer újra itthon találja, nem kevés reflexív fejtörést eredményezve az ideológia és a valóság között. Művein keresztül vizsgálom, hogyan jutott el a harcoss bolsevik forradalmárból a kiábrándult, saját magával, eszméivel, múltjával és pártjával meghasonlott, elismert, de mégis „rövid pórázon tartott” belső ellenzékivé. Munkám célja nem lehet Lengyel József rekanonizációja, már csak azért sem, mert az elemzés tárgyából szinte teljesen kihagyom novellisztikáját, életműve egyetlen szegmensét, melyet kora és a későbbi kritika is egyaránt nagyra tartott. Teszem ezt egyrészt terjedelmi okokból, hiszen hiába a hosszú életpálya nagy megszakításai, így is számos műve maradt ránk, és ha mindent a súlyának megfelelő mértékben kezelnék, az eredmény jóval meghaladná egy OTDK dolgozat kereteit. Pontosan ebből következik második okom, vagyis kísérlet annak orvoslására, hogy egyéb munkáiról fájóan kevés szó esett eddig. Szinte a teljes Lengyel-szakirodalmat lefedi két – tematikájában és szerzőiben majdhogynem megegyező – tanulmánykötet, amely az író tiszteletére rendezett konferenciák anyagát tartalmazza. Ezen kívül néhány rövidebb cikk, valamint az átfogó irodalomtörténeti munkák egy-egy bekezdése, de az elmúlt húsz évben szinte semmi. Ebből következően kénytelen vagyok műveire és az általa noteszeknek nevezett, húsz évig írott naplójára támaszkodni.

Két regény segítségül hívásával igyekszem bemutatni Lengyel pályáját, politikai szerepvállalását, majd eltávolodását attól. Reményeit, csalódásait, harcát önmagával, ellenfeleivel és főként eszméivel. Bár formailag kétségkívül regényekről van szó, az egyiket sokkal inkább nevezhetjük a történelmi újságírás és a szubjektív élmények keveredésének, a másikat pedig egy kisregény formájába öltött belső dialógusnak. Előbbi a *Visegrádi utca*, utóbbi pedig a *Szembesítés*. Választásom egyik oka, hogy az életmű első és utolsó jelentős darabjáról van szó, így még élesebb kontrasztot kaphatunk. A másik pedig, hogy mindkét mű erőteljesen átítatódott politikai kérdésekkel, melyek egyaránt érvényesek a cselekmény idején, és a művek megírásakor – egyaránt évtizedes távlatról van szó.

Vizsgálatom tárgyát képezik továbbá azok az erkölcsi nézetek és dilemmák, melyek az adott történelmi szituációkban felmerültek. Bárhová is sodorta Lengyelt az élet, mindig fontosnak tartotta, hogy elveihez, erkölcsi normáihoz hű tudjon maradni. Itt elsősorban Lukács György 1918/19-etikájára támaszkodom, így lehetőség nyílik Lengyel gondolatvilágán túlmenően az ő eszméivel is megismerkedni, különös tekintettel bolsevik fordulatára.

A dolgozat felveti az interdiszciplinaritás problémáját, ugyanis a politikatudományon és az irodalomtudományon túl kitérőt tesz a filozófia és a történelem területére is. Ez veszélyeket rejt, de a segítséget magától Lengyel Józseftől várhatjuk, ugyanis olyan korokban élt, olyan idők tanúja volt, amikor ezek mindegyike szerepet játszott az emberi sorsok alakulásában, különösen egy íróéban. Távolról sem egyedi, amit élete során meg kellett tapasztalnia, mégis egyedülálló emberi és művészi pályával állunk szemben. Életművében – valamilyen formában – benne van szinte a teljes huszadik század. Amit írt, még napjainkra is tartogat tanulságokat, pedig ezt az időt személyesen már nem láthatta. Írói küldetése ebben áll: „*Azt írom meg, amiről meggyőződéselem, hogy nekem kell megírni, és helyettem más nem is tudja, nem is akarja, nem is tudhatja megírni.*”¹

¹MAJOR Ottó (szerk.), *Lengyel József noteszeiből 1955-1975*, Magvető, Budapest, 1989., 166. (A továbbiakban: *Napló*)

Útban a Visegrádi utca felé

A cselekvésért való felelősséggel szemben
ott áll a nem cselekvésért való felelősség.
(Karl Liebknecht)

A félénk ugyanakkor vad természetű fiú egy csapásra népszerű lett, amikor logikus érveléssel sikerült visszavágnia az őt folyamatosan sértegető tanárának. Attól a naptól kezdve másként néztek rá, nagy tiszteletnek örvendett osztálytársai körében. 1912-ben a rendőrség nem engedélyezett semmiféle május elsejei megmozdulást, de érkezett a huszonharmadika, a munkástüntetés napja. Az iskolában megtiltották a részvételt a diákoknak, ez önmagában elég muníció volt a tekintélyében megerősödött fiúnak. Már csak azért sem mulasztotta volna el, hogy így ellent mondhasson Bielek Dezső tanár úrnak, Tisza István feltétlen hívének. A hatalom lovasrohammal és kardlapokkal válaszolt. A menekülő sebesültek között a fiú is kap egy rúgást. Az idős, konzervatív apa magából kikelve fogadja: „*Mind agyon kéne löni a betyárját! Ha én volnék ott, beléjük lövetnék. És először beléd, akasztófavirág!*”² Ez volt a tizenhat éves Lengyel József első találkozása a munkásmozgalommal, amely azonnal élete egyik legmeghatározóbb élményévé vált.

A Somogy megyei Marcaliban született jómódú, majd elszegényedő polgári családban. A háború kitörése után hős szeretett volna lenni, hajtotta a lelkesedés és a kalandvágy. Anyja már a katonáskodás gondolatába is belebetegedett, ami végül visszatartotta, sőt hamarosan maga is ráébredt, hogy a hőstettek nem a harcmezőn születnek. Lehangotha, hogy a megoldás csak a menekülés, a kibúvás lehet, sőt rövidesen felismerte, hogy a passzivitás sem elég, valamit tenni kell, amivel talán mégis hőssé lehet válni. Egyszerre iratkozik be a jogi és a bölcsészeti egyetemre, annak ellenére, hogy valójában építész szeretne lenni. A matematikától való félelem visszatartja, de a nosztalgia egész életén át megmarad. Főként az építészet esztétikai vonatkozásai izgatják, az arányokkal kifejezhető szépség, a teremtés nagyszerűsége.³

A Fészek Kávéházban kerül kapcsolatba Kassák Lajos asztaltársaságával, melynek rövidesen tagja lesz. Ő adja ki *A Tett* című avantgardista-pacifista lapot, amely egybegyűjti a fiatal antimilitarista költőket. Lengyel már a kezdetekkor érezte, hogy nem fog tudni teljesen azonosulni Kassák törekvéseivel, nem akart „egészen más” lenni,

² LENGYEL József, *Visegrádi utca*, Kossuth, Budapest, 1957., 18. (A továbbiakban: *Visegrádi utca*)

³ SZABÓ József, *Lengyel József*, Szépirodalmi, Budapest, 1966., 20-21.

mint minden addigi művészet. A folyóiratot az internacionalizmus propagálása miatt hamarosan betiltják, a *Ma* fog helyébe lépni, mely még jelentősebben hangsúlyozza forradalmi törekvéseiket. Alkotásmódjuk a német expresszionisták balszárnyával rokonítható, az aktivizmus jegyében egy újfajta cselekvő-harcos magatartást kívánnak a művészet szolgálatába állítani, amely szakít mindennel, ami a régi tendenciákra emlékeztetne.⁴ Az ellentétek tovább fokozódtak, Kassák a formát a tartalom elé helyezi, a „belső ellenzék” vezetője, Komját Aladár viszont a forradalmi nevelést tartja fontosabbnak, így rövidesen elválnak útjaik. *„Négyen: György, Komját, Lengyel, Révai, már nem akartunk pusztán formai forradalomban tovább menni, nem vallottuk már, hogy a >>forradalmian újformájú<< vers egyben forradalmi tett is. Mi az akkori helyzetben eszköznek tekintettük a verset, melyet a forradalmi célnak alá kell rendelni.”*⁵ Lengyel verseire Osvát Ernő figyelt fel igazán, aki miatta látogatta a kávéházakat, lehetőséget akart biztosítani neki, támogatni fejlődését, de ekkor már késő volt. Egy időre hátát fordított a költészetnek, mert a forradalomban találta meg új feladatát.

Kapcsolatba került Korvin Ottóval és Sallai Imrével, akik a háborúellenes röpiratok gyártását és terjesztését koordinálták, valamint Szabó Ervinnel, a mozgalom szellemi atyjával. Ők határozták meg a röplapok témáját, a kivitelezés pedig Lengyel és Révai József feladata lett. Ez a munka több szempontból is ideális volt számára. Örömmel töltötte el az érzés, hogy a mozgalom szolgálatába állíthatta tettvágyát, a következő hónapokban ez maradt minden kapcsolata az irodalommal. *„Még a szabad versnek és a >>forradalmi<< formának voltam híve, amikor már a Kossuth-nóta dallamára írtam verseket a röpirataink számára. Ekkor még fennállt bennem a kettősség: másfajta népies és másfajta >>forradalmi<< verseket írtam. Mentségemre szóljon, hogy népies verseim hatottak az >>intelligens<< verseimre, amit Kassákék nagy becsméréssel meg is állapítottak, és Osvát érdeklődése megszűnt.”*⁶ Az írásnál is jobban izgatta azonban a munka technikai része. Az illegalitásban sokszorosított dokumentumok miatt állandó veszélyben voltak, már a gépek birtoklása is főbenjáró bűnnek számított, ami állandó feszültséget tartott fenn. Az egymásra utaltság, a közös veszélyérzet motiválta igazán. Azok az érzések törtek felszínre, amit a katonáskodás iránti fellángolásakor érzett, de ezek már a másik oldalon találták; igazi forradalmár lett, ami meghatározta egész további életét, de főként a következő egy-két évet.

⁴ SÖTÉR István (szerk.), *A magyar irodalom története VI.*, Akadémiai, Budapest, 1966., 214.

⁵ *Visegrádi utca*, 25-26.

⁶ *Visegrádi utca*, 26.

Az illegális antimilitarista mozgalom történetét, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulását, az őszirozsás forradalom és a Tanácsköztársaság eseményit dolgozza föl *Visegrádi utca* című regényében. Ezt a művet és egész további alkotói pályáját áthatja Lukács 1918/19-es etikája, amely azokat a kérdéseket boncolgatja, melyek a forradalom hétköznapjaiban felvetődnek, így az események aktív résztvevője akarva-akaratlanul is szembetalálkozik velük – ezeket most négy pontban⁷ foglaljuk össze. Lukács kérdéseket tesz fel, melyekre nem is adható egyértelmű válasz. Szükségszerű összeütközéshez vezet a „*Ne ölj!*” parancsolat, és a kényszerű honvédő háború, valamint a fegyveres osztályharc állapota. Két rossz közötti választási lehetőséggel szembesül itt a forradalmár. Ha vállalja a harcot, szembe kell szállnia az ellenséggel, ami gyakran emberéletek kioltásához vezet. A másik lehetőség megkímél a vérontástól, de árulóvá, a forradalom cserbenhagyójává tesz. Lukács kulcsfogalma az önfeláldozás. Aki harcba indul, maga is vállalja a halált, így az egyén bűne átminősül és a társadalom fejlődését szolgálja. A választút a harcban sem marad el: „...mindenki, aki jelen pillanatban a kommunizmus mellett dönt, etikailag kötelezve van minden emberéletért, mely az érte vívott harcban elpusztul, olyan egyéni felelősséget viselni, mintha ő ölte volna meg valamennyit. Viszont mindenki, aki az ellenkező oldalhoz csatlakozik, a kapitalizmus további fennállásáért, a biztosan eljövendő új imperialista revansháborúk okozta pusztulásáért, nemzetiségek és osztályok további elnyomatásáért stb. kell ugyanezt az egyéni felelősséget éreznie. Etikailag senki sem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy ő csak egyes ember, akin nem múlik a világ sorsa.”⁸ A kérdés itt abban áll, hogy az osztályelnyomás áldozataiért leszünk felelősek, vagy azokért, akiket a forradalom pusztít el. Még ha a forradalom jobb is, mint a régi világ fennmaradása, nem jelenti azt, hogy megfelelkezhetünk az emberekre mért csapás erkölcsi súlyáról.⁹ Szükségszerűen találkozunk olyan helyzetekkel, amikor nem lehet kivonni magunkat a bűn elkövetése alól. Ha választási lehetőség csak két helytelen cselekedet között kínálkozik, a kulcsfogalom az áldozat lesz, az egyénnek ugyanis erkölcsi tisztaságát kell feláldoznia. Második feltevése így hangzik: „*igaz ugyan, hogy az új társadalom, a szocialista, illetőleg a kommunista társadalom – amint Móricz Zsigmond akkor megfogalmazta – az egyéni szabadság kivirágzása kell legyen, de*

⁷ Kiindulópontként József Farkas felosztását alkalmazzuk. JÓZSEF Farkas, *Lengyel József helye a magyar szocialista irodalomban*. In: LACZKÓ Andás (szerk.), *Találkozások Lengyel Józseffel*, Marcali, 1984., 9.

⁸ LUKÁCS György, *Taktika és etika*. In: LUKÁCS György, *Utam Marxhoz I.*, Magvető, Budapest, 1971., 194.

⁹ KIS János, *A politika mint erkölcsi probléma*, Irodalom Kft., Budapest, 2004., 338.

*hogyan egyeztethető ez össze a közösségért vállalt kollektív cselekvés, különösen pedig a forradalmi terror kényszerű alkalmazásával?*¹⁰ Terror alatt itt nem az emberek elleni harc értendő, hanem az intézmények és ideológiák lerombolása. Ez végső soron mégis emberek elleni harc, mert azok megtestesítőivel szembe kell szállni, azonban ezt küldetesként kell felfogni, nevezetesen, azért kell vállalnia a forradalmárnak a terrort, hogy megalkossa azt a társadalmat, melyben már nem lesz arra szükség.¹¹

A következőkben már annak az elképzelt világnak a problémájával foglalkozik, melyben győzött a kommunizmus. Ekkor megszűnnek az osztálykülönbségek, nem lesznek megélhetési gondok, tehát felmerül a kérdés, mi fogja összetartani ezt az ideális társadalmat, hogyan fognak az emberek viszonyulni egymáshoz. Az osztálykülönbségek felszámolásának csak akkor van értelme, ha egyúttal megszűnik minden gyűlölködés és harag, tehát azok a tényezők, amik korábban az emberek közé álltak. Ez elsősorban erkölcsi kérdés, vagyis az osztály nélküli társadalomnak a kölcsönös szolidaritáson és szereteten kell alapulnia. Ezt persze nem lehet felülről szabályozott módon véghezvinni, az egyén szintjén kell mindenkinek alkalmassá válni, ami felkészülést igényel. Ez rendkívül nehéz, mert a győzelem még nem érkezett el, azt csak harccal lehet kivívni, azonban amíg a harc fennáll, nem érvényesülhet a társadalom új erkölcsi alapelve. Ahhoz, hogy az osztályharc a remélt siker pillanatában igazán győzelmes legyen, az kell, hogy a szeretetre való belső felkészülés mindenkinél meglegyen. Ez a pillanat még távolinak tűnik, de elengedhetetlen, hogy addigra kialakuljon az egyetemes készség a megértésre, az összetartozásra. Az áthidaló szerepet a nevelésnek kell betöltenie, feladata lényegében az a lelki élet területén, amit a proletariátus tesz a termelésben: az osztálykülönbségek megszüntetése. Az életszínvonal kiegyenlítődésein túl a műveltség terén is a lehető legkisebbre kell szorítani az emberek közti különbségeket, ami részben romboló munka, de a cél érdekében vállalni kell. *„Teljes egyenlőség a nevelés terén. Gyerekekkel szemben nincs osztályharc, mert minden gyermekben az eljövendő, az osztálykülönbséget nem ismerő társadalom kezdő tagját kell látni; ha ugyanakkorra semmisül meg a burzsoázia, amikorra egy így nevelt nemzedék felnő, akkor meglesz egy új társadalomnak a gazdasága mellett erkölcsi létalapja is: minden ember kölcsönös szeretete és szolidaritása.”*¹² Negyedik tézise szerint, ha a társadalmat alkotó egyének nem azt nyújtják, ami tőlük legjobb képességük szerint elvárható, az állam kénytelen

¹⁰ JÓZSEF, i.m., 9.

¹¹ Uo.

¹² LUKÁCS György, *A kommunizmus erkölcsi alapja*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 19-21.

lesz olyan apparátust kiépíteni, amely szükség esetén önmagára is alkalmazza a diktatúrát. Figyelmeztet azonban arra, hogy ez nem kívánatos, mert olyan mértékű elbürokratizálódáshoz vezet, melynek lerombolása rendkívül nehéz. Marx jóslata szerint, ha a proletárállam megalkotja a saját munkarendjét és azt képes is következetesen betartani, tehát ez erkölcsi alapon épül fel, akkor az osztálytagozódással párhuzamosan megszűnik a jog külső kényszere is. Ennek következtében elhal az állam és kezdetét veheti az emberiség valódi történelme.¹³ A jog – erkölcs – politika hármassága nem választható el egymástól, ugyanis az erkölcs iránymutatással szolgál a jogalkotóknak, a jogot pedig úgy is értelmezhetjük, mint a politika etikájának gerincét. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a politika mindenképpen kapcsolatba kerül az erkölccsel, de nem jelenti azt, hogy tisztán erkölcsi alapon működtethető.¹⁴ Lukács dilemmái onnan erednek, hogy minden itt számba vett állásfoglalás magában hordozza a tévedés lehetőségét. Ezek szörnyű bűnökkel járhatnak, de annak, aki a felvállalja a döntést, bátran szembe kell néznie a lehetséges eltévelyedés veszélyeivel is.¹⁵ Ezen etikai nézetek tehát nagy hatást tesznek Lengyel Józsefre, a kommunista áldozatvállalás értelmét több művében is vizsgálja. Az utolsóként említett pont pedig különös jelentőséggel bír, itt találkozhatunk ugyanis igazi személyes tragédiákkal, a teljes gondolkodásmód átformálódásával, ahogy azt korábban Buharin példája is jól illusztrálta.¹⁶

Lukács elsőként említett kérdésfeltevése köszön vissza a *Visegrádi utca* kalandregénybe illő epizódjában, ahol a Tisza István elleni merénylet előkészítését olvashatjuk. A bolgár front áttörése meggyőzte őket, hogy nincs értelme tovább várni, elérkezett a cselekvés ideje. A szociáldemokraták, kommunisták, de a teljes lakosság jelentős részének szemében Tisza volt a háborús politika megtestesítője, ezáltal minden rossz okozója. A válasz radikális, de a maga nemében roppant egyszerű volt: pusztuljon! Azt remélték, egy sikeres merénylet kirobbantja a forradalmat. Nem is az igazságszolgáltatás volt tehát a fő motiváció.

A háború idején már kétszer kíséreltek meg merényletet ellene a képviselőházban, de egyik sem volt jól előkészítve, így eleve kudarcra voltak ítélve. Nem akartak hasonló

¹³ VAJDA Mihály, *Változó evidenciák*, Cserépfalvi-Századvég, Budapest, 1992., 85.

¹⁴ TÖKÉCZKI László, *Erkölcs és politika*. <http://mesterestanitvany.btk.ppke.hu/erkolcsespolitika.htm> [2010. február 9.]

¹⁵ LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 15.

¹⁶ JÓZSEF, i.m., 9-10.

hibába esni, ezért Korvin Ottó és Hevesi nagy gonddal láttak neki az előkészületeknek. Figyelték a parlamentet, a lakását, az autóját, pontosan tudták szokásait, időbeosztását. Az alkalmas pillanat az volt, amikor a képviselőházat elhagyva felesége társaságában autójához megy. Az akcióra a halálos beteg, de a „világ jobbá tételét” kötelességének érző¹⁷ Lékai János vállalkozott, azonban nem járt sikerrel. Soha életében nem fogott még fegyvert a kezében. Korvin elmagyarázta a használatát, sőt a biztonság kedvéért kibiztosítva adta át. Lékai erre a mozdulatra jól emlékezett, ezért a döntő pillanatban véletlenül lezárta a már lövésre kész pisztolyt. Lengyel az eseményekről csak az esti újságból értesült, de nem volt elkeseredve, mert véleménye szerint elérték, amit elterveztek. Nem maga a gyilkosság volt ugyanis fontos, hanem a demonstráció, a mindenre elszánt tiltakozás. Ennek ellenére nem adták fel Tisza meggyilkolását, és újabb merényleteket terveztek ellene, akit hamarosan a közbenjárásuk nélkül is elért a végzete, addig azonban más események is befolyásolták a történelem menetét.¹⁸

¹⁷ LÉKAI János, *A forradalmár*. In: ILLÉS László (szerk.), *Lékai János válogatott írásai*, Szépirodalmi, Budapest, 1961., 542.

¹⁸ *Visegrádi utca*, 50-53.

Történelmi riportázs

A párt múltja a párt ideológiájának lényeges alkotó része.
(Kun Béla)

A személyesen megélt történelemről írni egyszerre könnyű és roppant nehéz feladat. Mivel a szerző részese volt az eseményeknek, első kézből szerezhetünk ismereteket. Kiemeli a számára lényeges mozzanatokat, saját szerepét, súlyozza a történések fontosságát, vagyis az ő nézőpontja érvényesül. Schopenhauer szerint más tudományokhoz hasonlóan ezt a történelemben sem kerülhetjük el, ugyanis az a kritikai gondolkodás teljes hiányához és önáltatáshoz vezetne.¹⁹ ezáltal elkerülhetetlenül teret enged a szubjektumnak. A történések és azok papírra vetése közötti időben lehetősége van bizonyos kérdések újraértelmezésére, a hangsúlyok áthelyezésére, saját szerepének újragondolására. Hatással lehetnek rá más nézetek, történelmi munkák, vagy a közvélemény. Előfordulhat, hogy a mű megírásáig változnak a társadalmi-politikai viszonyok, amik tudat alatt befolyásolhatják az alkotót, vagy szándékos ferdítésekre készíthetnek. Ez felveti a kérdést, hogy az ilyen irodalmi alkotások mennyire tekinthetők hiteles történelmi forrásnak. Az írónak tiszteletben kell tartania a nagyközönség ismereteit, különben hiteltelenné válnának leírt sorai, az olvasónak pedig figyelembe kell vennie, hogy a szerző mégis csak részese volt az eseményeknek.

Lengyel József „történelmi riportázként” aposztrofálja művét. Kun Béla szavaival élve: „...nem történelemkönyv, nem is regény. Az emlékiratnak egy különös fajtája ez, amit ő történelmi riportnak nevez, vagy történelmi újságírásnak. Azért mondjuk, hogy különös fajtája, mert az írója a forradalmi történelemből, amelynek közepében élt, éppen csak azt írja le, aminek közvetlen tanúja volt.”²⁰ A könyv 1929-ben Berlinben készült el, de csak három évvel később jelenhetett meg Moszkvában. Az alkotás folyamatához elkerülhetetlenül hozzájárul az adott jelen. Ez esetben pontosan egy évtized távlatáról van szó. A weimari időszak végén járunk, a szociáldemokrácia csődje ez, válságban a gazdaság, rohamosan növekszik a munkanélküliek száma. A berlini rendőrség megtiltja a május 1-i felvonulást – nem ez az első eset, hogy jelentősége lesz ennek az ominózus napnak. Az osztályharc élesedett, a két baloldali munkáspárt elképzelései egyre távolabb kerültek egymástól, aminek következtében erősödött a jobboldal. A problémák kísértetiesen hasonlítottak a tíz évvel korábbiakra,

¹⁹ Karl R. POPPER, *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi, Budapest, 2001., 428.

²⁰ Kun Béla előszava a Visegrádi utcához. *Visegrádi utca*, 3.

az utcákat ellepték a barikádok, ugyanaz a felfokozott hangulat uralkodott, amely igényelte a cselekvésre való folytonos készenlétet. A megoldást is hasonlóképpen képzelte el, így felszínre törő aktivizmusa ösztönözte Lengyelt munkája befejezésére.²¹ Az első magyar kiadás csak 1957-ben jelent meg, a szerző néhány kiegészítő megjegyzésével. A fenti szempontok figyelembe vétele mindenképpen szükséges tehát ahhoz, hogy eme sajátos beszámoló segítségével képet alkothassunk a magyar történelem egyik legviharosabb és legvitatottabb időszakának eseményeiről.

1918 októberében Tisza István elismerte a nyilvánvaló tényt, a háború elvesztését, a bejelentés elővetítette a Wekerle-kormány lemondását.²² Ez volt az a pont, amikor Korvin lefűjt minden Tisza ellen irányuló akciót, mert az értelmét veszítette. Nem a gonoszt látták benne ugyanis, csupán a nemkívánatos rendszer megtestesítőjét. Az ellenzéki erők október 24-én Károlyi Mihály vezetésével létrehozták a Magyar Nemzeti Tanácsot. Másnap a Gödöllőn tartózkodó király megkezdte a kormányalakítási tárgyalásokat. Károlyi tájékoztatta programjáról, melyet a legegyszerűbben így tudott összefoglalni: „teljes szakítás a múlttal”. A problémát az okozta, hogy a hezitáló király informálisan mind őt, mind Hadik János grófot biztosította miniszterelnöki kinevezéséről. A Bécsbe visszatérő uralkodó abban állapodott meg Andrássy közös külügyminiszterrel, hogy mielőtt kinevezné Károlyit, folytasson vele tárgyalásokat a vitás kérdésekről. Mivel Károlyit erről nem értesítették, ő hiába várta a király üzenetét, Andrássy pedig a jelöltet. Az eredmény nélkül hazaérkező Károlyit a következő szavak várták a Nyugati pályaudvaron: „*Ha nem lettél miniszterelnök a király bizalmából, majd azzá teszünk a nép akaratából.*”²³ A kormány hiánya napról napra erősítette a Nemzeti Tanács pozícióját, ennek ellenére október 29-én József főherceg *homo regiusként* Hadik Jánost nevezte ki miniszterelnökké, amit általános tiltakozás és munkabeszüntetés követett. Katonák és civilek tömege gyülekezett az Astoria környékén, ahol a Nemzeti Tanács vezetői tartózkodtak. A tömeg éjszaka – szovjet mintára – elfoglalta a telefonközpontokat és a város több stratégiai pontját, megbénítva ezzel a kommunikációt és megakadályozva a mozgósítást. Október 31-én a kormány lemondott,

²¹ LACZKÓ András, *A Visegrádi utca és a történelem*. In: LACZKÓ Andás (szerk.), *Találkozások Lengyel Józseffel*, Marcali, 1984., 36.

²² A két esemény között azonban egy hét telt el, így közvetlen oknak Fiume horvát gyalogság általi elfoglalását kell tekintenünk.

²³ Lovászy Márton szavait idézi: SALAMON Konrád, *Nemzeti önpusztítás 1918-1920*, Korona, Budapest, 2001., 50.

József főherceg pedig a várban kinevezte Károlyit, ezzel vérontás nélkül és alkotmányosan győzött a forradalom.²⁴

„*Mozgalmunk rövid individuális, terrorista korszak megszűnt az őszirózsás forradalom kitörése napján. Tisza megölése²⁵ már nem a mi művünk volt. (...) Október 31-étől kezdve csoportunk a proletárdiktatúra megvalósítására törekedett. A terrorista korszak csak az akkori idők pszichéjéből érthető meg.*”²⁶ A koalíciót alkotó három párt közül jelentős támogatottságot csak a szociáldemokraták tudtak felmutatni, akik két miniszteri tárcával így alulreprezentáltak lettek. A függetlenségi dominanciája csakis Károlyi személyes népszerűségének volt köszönhető,²⁷ aki rövidesen ideiglenes köztársasági elnök lett, néhány nappal később, november 16-án pedig kikiáltották a népköztársaságot.

Az események idején két, viszonylag szervezett csoport képviselte a munkásmozgalom radikális szárnyát. Az egyik a szociáldemokraták baloldali ellenzéke volt, a másik társaság Szabó Ervin szellemi örököseit tömörítette, Korvin Ottó vezetésével, akik „forradalmi szocialistáknak” nevezték magukat.²⁸ A szóhasználatot Lengyel így magyarázza: „*Mi természetesen a legmesszebbmenő, legradikálisabb forradalommal értettünk egyet: Oroszországban a munkások egy mindent elsöprő és nyomban mindent újra építő forradalmat csináltak. Ezt akarjuk mi is! Ez nem azonos a szociáldemokráciával: tehát legyen a neve forradalmi szocializmus.*”²⁹ A csoport tagjai csak felületesen, vagy egyáltalán nem ismerték a marxizmust. Amit láttak belőle, az annak a szociáldemokratáknál történő lecsapódása volt, és mint ilyen, teljesen alkalmatlan arra, hogy megérintse a forradalmárokat.

A többség az MSZDP megreformálásával, „házon belül” szerette volna kieszközölni az irányváltást és a forradalmi lelkesedés felé terelni a párt vezetését. Ekkor tért haza Oroszországból hadifoglyok egy csoportja, soraikban Kun Bélával. Már Moszkvában érzékelték, hogy az egység további fenntartása értelmetlen. Úgy tartották, az orosz forradalom megadta a gyakorlati választ, eljött a cselekvés ideje.³⁰ Korvinékat – mivel már korábban is függetlenül tevékenykedtek – semmiféle érzelmi kapcsolat

²⁴ SALAMON, i.m., 30-54.

²⁵ Az őszirózsás forradalom napján, miután a védelmére kirendelt rendőrosztagot lefegyverezték, katonák lötték le otthonában. Halálának körülményeit a mai napig nem sikerült teljes mértékben tisztázni, azonban a tervszerű és pontos végrehajtás nem támasztja alá a magányos merénylő teóriáját.

²⁶ *Visegrádi utca*, 68.

²⁷ VARGA Lajos (szerk.), *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, Napvilág, 1999., 119-120.

²⁸ LIPTAI Ervin, *A magyar Tanácsköztársaság*, Kossuth, Budapest, 1979., 37.

²⁹ *Visegrádi utca*, 29-30.

³⁰ BORSÁNYI György, *Kun Béla*, Akadémiai, Budapest, 1978., 49.

nem gátolta az elszakadásban, ráadásul az oroszokkal ellentétben, a magyar forradalom nem keltett illúziókat bennük, távol állt attól, amit szerettek volna. November második felében a fent említett két csoport – a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták –, valamint a frissen hazatért kommunisták képviselői megalapították a Kommunisták Magyarországi Pártját, a munkát pedig a Visegrádi utca 15-ből koordinálták. Az orosz bolsevik vezetés jelentős anyagi segítséget nyújt a pártnak, ami lehetőséget teremt a *Vörös Újság* kiadására és rölapok terjesztésére. Ezek munkálataiban újra jelentős szerep jut Lengyelnek, aki maga is „fizetett pártmunkás, hivatásos forradalmár” lesz. Az ellentétek a szétválás után sem csillapodnak. A kommunisták kihasználnak minden fórumot, hogy különbözőségükre felhívják a figyelmet. Megjelennek és felszólalnak minden gyűlésen, amit a szociáldemokraták rendeznek, azok pedig válaszként átveszik a módszert, sőt külön agitátorgárdát szerveznek erre a feladatra.³¹ A *Vörös Újság* heti két-három alkalommal jelenik meg. Többször nem is tudna, mert a papír beszerzése nehézkesen megy, a rölapok viszont soha nem látott mennyiségben terjednek. A sajtó folyamatosan sulykolja, hogy a kapitalizmus megérett a bukásra, a tömegek nyomorának pedig csakis a szocialista forradalom vethet véget. A kormány itt szembesült a sajtószabadság kártékony hatásaival, ugyanis ez volt az első eset, hogy az nem a tömegtájékoztatás, hanem a befolyásolás eszközeként jelent meg.³²

A vezércikkeket általában Kun Béla írta, aki naponta többször is a szerkesztőség tagjainak lelkére kötötte, hogy tanuljanak marxizmust. Lukács György és köre felajánlotta közreműködését, amit Kun örömmel fogadott, mert képzettségben magasan a Korvin-csoport fölött álltak. A német idealistákat tanulmányozták, a társadalomtudományokat pedig az akkor divatos Max Weber szellemében művelték. Lengyel érezte a hiányosságait, de nem volt ideje, hogy Hegel, Marx és Engels több ezer oldalnyira rúgó életművén átrágya magát, ezért csak a Szabó Ervin által magyarázatokkal ellátott kisebb műveket forgatta, ahogy többen is társai közül.

1919 januárjában Kun Béla arra bízta a munkanélküli tüntetőket, hogy fegyvert ragadva álljanak készen, mert bármikor átvehetik a hatalmat. Februárban ez már tettekkel is párosult. A tömeg felfegyverkezve támadt a rendőrökre, akik közül hatan életüket veszítették. A kommunista vezetőket letartóztatták és a Gyűjtőfogházba zárták, a *Vörös Újság*ot betiltották. Az eseményen Lengyel nem volt jelen, a rendőrök az

³¹ LIPTAI, i.m., 38-44.

³² SALAMON, i.m., 90.

ágyánál jelentek meg. A történekről csak másnap, már az őrszobán értesült. Ezt alighanem a hatalom álláspontjától eltérő formában hallotta „*A Népszínház utcánál a tömeg összeütközött a rendőrökkel, a rendőrök egymásra lőttek, vagy lehet, hogy a tömegből lőtt valaki, az is lehet, hogy az egyik ház ablakából.*”³³ A kormányt kül- és belpolitikai téren egyaránt kudarcok érték, Károlynak rá kellett ébrednie, hogy sem a wilsonizmusba, sem a pacifizmusba vetett hite nem fog eredményekkel párosulni. Márciusra a maradék társadalmi bázis is kihátrált mögüle. A parasztság csalódott volt az elmaradt földosztás miatt, a munkásság és a kispolgárság pedig a kommunisták befolyása alá került, mivel Károlyi a jobboldalban nem bízva csak a szociáldemokratákkal kereste a szorosabb együttműködést, egyre jobban talajt veszelve. Március 20-án megrendülten ismertette a Vix-jegyzéket és a megoldást egy új, tisztán szociáldemokrata kormányban látta. Ők is tudták azonban, hogy a jegyzék miatt kialakult helyzetben a kommunista hangulatkeltés azonnal elsöpörné az új kormányt is. Az MSZDP küldöttsége a Gyűjtőfogházban megállapodott a kommunistákkal a két párt egyesítéséről Magyarországi Szocialista Párt néven. Kikiáltották a proletárdiktatúrát, melyet egy állítólagos, Károlyi kézjeggyével ellátott – de általa soha nem is látott – lemondónyilatkozattal próbáltak legitimálni. Elnöke Garbai Sándor, tényleges vezetője azonban a külügyi népbiztos, Kun Béla lett.³⁴

Az egyesülés kommunista értelmezése nem jelentett mást, minthogy a szociáldemokraták feltétel nélkül elfogadták a kommunisták bolsevik programját, mint a közös cselekvés alapelveit. Március 21-ének varázsát az orosz októberhez hasonlították, sőt véleményük szerint meg is haladta azt, hiszen Oroszországban elhúzódó véres testvérharcok árán jutottak el oda, ami nekik néhány nap leforgása alatt sikerült. Új politikai formáció és új rendszer jött tehát létre, ami számos kérdést felvet. Párt és osztály feloldhatatlan ellentéteire Szabó Ervin is felhívja a figyelmet Marx és Engels munkáihoz írott kommentárjában, ő azonban ennek hazai gyakorlati megvalósulását már nem élte meg, szemben az ekkorra kommunista fordulatán túl levő Lukács Györggyel, akit szintén foglalkoztatott a probléma. Általánosságban véve a párt annak a belső ellentmondásnak a szervezeti kifejeződése, hogy a proletariátus túlságosan erőssé vált ahhoz, hogy ne fejtsen ki politikai tevékenységet, azonban ez nem elég ahhoz, hogy akaratát érvényesíteni tudja a társadalom egészével szemben.

³³ *Visegrádi utca*, 112.

³⁴ SALAMON, i.m., 114-134.

Történelmi hivatása az osztálytagozódás felszámolása, aminek egyetlen eszköze, hogy – mint legalsó osztály – ideiglenesen uralkodó osztállyá váljon. Ez pedig csak úgy valósulhat meg, ha „...minden embert belekényszerít abba a proletárdemokráciába, amely a proletárdiktatúrának befelé forduló, a proletárosztályon belüli megnyilatkozásformája. És világos, hogy a proletárdiktatúra következetes keresztülvitele csak abban végződhetik, hogy a proletárdemokrácia magába szívja, fölöslegessé teszi a diktatúrát. Az osztályok megszűntével nem lesz már kivel szemben alkalmazni a diktatúrát.”³⁵ Az erre tett kísérlet realizálódása ’19 márciusa, amikor mind a szociáldemokrata, mind a kommunista párt létjogosultsága megszűnt. A szociáldemokrata párt legitimációját az adta, hogy a munkásosztály még nem áll készen arra, hogy egyedül ragadja magához a hatalmat és akaratát az egész társadalommal szemben érvényesítse – a kor politikai szereplői és a téma későbbi elemzői közül bizonyára sokan vitába szállnának az eszme lukácsi értelmezésével. A kommunisták éppen azért tömörültek hagyományos pártkereteken belül, hogy mindent semmissé tegyenek, ami ehhez hasonló, ugyanis a proletárdiktatúra nem ismeri a régi értelemben vett pártokat, még akkor sem, ha az névleg megmarad. Az értelme egészen más, mint eddig, ugyanis nem egy vegyes alakulat, különböző érdekcsoportokból, amely igyekszik keresztülvinni céljait az osztályokra szabdalt társadalmon, hanem az egységes munkásság közös akaratának kifejezője, az új társadalom végrehajtó szerve.³⁶

A Tanácsköztársaság 133 napjának eseményeit nem célunk itt taglalni. Ezekben a hónapokban Lengyel József ír, lapot szerkeszt, előadásokat tart az ifjúmunkások agitátorképzőjében. A művelődéspolitikai legbefolyásosabb alakja már ekkor Lukács lesz. Sok olyan művész visszahúzódik, aki kezdetben még szimpatizált eszméikkel. Kun Béla összekülönbözik az akkor plakátcenzorként dolgozó Kassákkal is.³⁷ A két párt egyesülése olyan negatív következményekkel járt, melyek előrevetítették a proletárdiktatúra bukását. A kommunisták ezzel felszámolták a párt még éppen csak alakuló szervezeti kereteit, elvesztették a forradalmi élcsapatot. Nem értették eléggé Lenin szavait ahhoz, hogy tudják, ez végzetes lesz.³⁸ Lengyel a bukásról, csak mint befejezett tényről értesült. Úgy vélte, olyan súlyos hibákat követtek el, hogy az

³⁵ LUKÁCS György, *Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 24.

³⁶ LUKÁCS György, *Párt és osztály*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 48-58.

³⁷ SALAMON, i.m., 149.

³⁸ LIPTAI, i.m., 113-114.

összeomlás elkerülhetetlenné vált; „... *nagyon is könnyen kaptuk a győzelmet és nagyon is könnyen adtuk ki kezünkől. Majd másodszor jobban csináljuk, jobban, egész másképp...*”³⁹ Ne feledjük, e sorok 1929-ben íródtak, amikor elérkezettnek látta az időt, hogy újra megpróbálják.

³⁹ *Visegrádi utca*, 189.

Megtérések

Mennyiben hit kérdése a kommunistaság?
Hit – mert vannak mártírjai.
(Lengyel József)

A Tanácsköztársaság bukása után, mint oly sokan mások, Bécsbe emigrál. A forradalmi tettvágyat felváltja a kiábrándulás, a tűz kialszik, hogy aztán röviddel később másban találja meg a világosságot. Szoros kapcsolatba kerül Sinkó Ervinnel, akit *A Tett* köréből már jól ismert. Főként az ő hatására ismerkedik meg a kereszténységgel, melynek erkölcsi tanulságait levonva kilép a pártból. A fellángolás egyiküknél sem tart azonban sokáig. Teljes életüket és életművüket tekintve elenyésző az idő, amikor a krisztianus tanok döntő befolyással bírtak pályájuk alakulására. Lenin halála után nagy tagtoborzás kezdődik, és valószínűleg Sallai Imre rábeszélésére, 1924-ben ismét felvételét kéri.⁴⁰ Sinkó is komoly dilemmával találja szembe magát, amikor a két eszme között ingadozik; azért rendkívül nehéz a választás, mert mindkét tábor a maga igazát hirdeti egyedüli üdvözítő lehetőségként – értsük ezt akár szó szerinti, akár átvitt értelemben.

Etika és forradalmiság, kereszténység és kommunizmus, ezek voltak bécsi tartózkodásának lelki-szellemi törésvonalai. Nem szabad megfeledkezni azonban arról sem, hogy itt pótolta mindazokat a hiányosságokat, amik ismeretét az ezt megelőző években csupán lelkesedésével helyettesített: tanul, olvas, fogalalkoztatja a pszichológia és megszerzi azt a marxista tudást, aminek híján volt. Mivel ez pontosan egybeesik istenkereső korszakával, érdemes mindkét irányból megközelítenünk a kérdést, különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy a számos, egymásnak élesen ellentmondó vonás ellenére a két eszmerendszernek fellelhető találkozási pontjai.

A kommunista hatalom üldözi az egyházakat, célja mindennek az elpusztítása, ami a valláshoz kötődik, azonban ez nem a lényegéből fakad. A materializmus és az istentagadás csak az idők során rakódott rá, bizonyos szempontból maga is keresztényi eredetű. Sokak szerint a kommunizmus alapelveit már Platón megfogalmazta, aki *Államában* egy eszményi társadalmi berendezkedést álmódott meg a korrupt poliszvilág antitéziseként – több mint kétezer évvel Marx előtt. Az őskeresztények az

⁴⁰ JÓZSEF Farkas, *Lengyel József németországi évei*. In: LACZKÓ András (szerk.), *Sors és példa*, Marcali, 1987., 7-8.

evangélium tanításain alapuló, kommunisztikus társadalomban éltek, a vagyonközösség ezen eszméje éled újjá a középkori kolostorok világában, de gondolhatunk az *Utópia* szerzőjére, Morus Tamásra is, akit a katolikus egyház ma szentjei között tisztel. A kereszténység azért nem veheti fel egyenlő félként a harcot, mert nem alkalmazhat erőszakot, így a materialista kommunizmus gyakorlati megvalósítása jóval egyszerűbb, mint a keresztényié. Nem kell tekintettel lennie az ember szellemi szabadságára, ettől függetlenül létre tud hozni új társadalmi berendezkedést, amihez a kereszténység hozzá sem láthat, annak célja csupán a szellemi közösség megalkotása lehet. Ez az a szempont, amit a kommunisták nem vesznek figyelembe, így könnyen megvádolhatják ellenfeleiket azzal, hogy képtelenek megvalósítani ideális társadalmukat, ami megszabadítja az embereket a szenvedéstől. A kommunizmus felhívja a figyelmet a keresztényi bűnökre, egyúttal figyelmeztet is a nem teljesített feladatra.⁴¹ Azt persze nem veszi figyelembe, hogy az említett megkötés miatt az hasonló formában nem is lehetséges. Lengyel így szakralizálja a kommunista küldetésstudatot: *„Mi kommunisták olyanok vagyunk, mint Júdás. A mi véres munkánk, hogy Krisztust megfeszítik. De ez a bűnös munka egyben a mi nagy hivatásunk is, Krisztus csak a kínhalálban lesz istenné, ami szükséges ahhoz, hogy megválthassa a világot. Szóval mi kommunisták magunkra vesszük a világ vétkeit a világ megváltása érdekében.”*⁴²

Az orosz forradalom újraértelmezi a marxizmust, ami sokkal inkább volt gazdasági, mint politikai természetű, ennek ellenére kisebbségben maradnak racionális, gyakorlati vonásai, és sokkal inkább mítoszalkotó erői élednek újjá benne. A bolsevizmus legitimációját az adta, hogy tisztán orosz jelenségként állították be, szemben a marxi szocializmus idegen eredetű, Nyugat-Európából importált egyéb áramlataival, amik gyakran kerültek élesen szembe egymással, mivel képviselőik nagy része csak a saját interpretációját tartotta hitelesnek, az attól eltérőket pedig szándékos félremagyarázásnak. Egyik irányzat sem következik közvetlenül Marx soraiból, sokkal inkább arról van szó, hogy a különféle politikai mozgalmak önigazolást kerestek és találtak ezekben a szövegekben.⁴³ Éppen ezért nem beszélhetünk sem igazi marxizmusról, sem igazi kommunizmusról. Marx műveinek mindenhatóságát Lengyel is tagadja: *„Aligha van tétel (állítás), mely antimarxistább volna, mint amelyiknek*

⁴¹ Nyikolaj BERGYAJEV, *A kommunizmus igazságai és hazugsága*, Kairosz, Győr, 2003., 8-11.

⁴² *Visegrádi utca*, 176.

⁴³ HELLER Ágnes, *Marx és a marxizmus ma*, Holmi, 2003/2, 232.

állítására szerint Marxban már minden igazság (tanítás) benne foglaltatik. Ez a tétel tagadja, hogy Marx után a felismerés valahol is tovább és előbbre jutott, tagadja a nívómot, mely Marx tanításai révén nemcsak a tudományban, de a létben is megvalósult, tagadja a forradalom által keletkezett nívómot...⁴⁴ 1917 varázsa azonban mindezeket felülmúlta, ezért nem véletlen, hogy Lengyel szeme előtt is az orosz események lebegnek, azok maradéktalan megvalósítását tartja kívánatosnak itthon is. Lukács esete ennél jóval összetettebb, ugyanis nála néhány nap elég volt ahhoz, hogy a bolsevizmus erkölcsi alapú elutasításától eljusson annak szükségszerűségként való igenléséhez. *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című cikkében ezt írja: „A bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődésben*: az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes ezt a hitet osztani és azért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia – hite szerint – csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni.”⁴⁵ Ez persze nem jelenti azt, hogy Lukács szociáldemokratának vallotta volna magát, azt mindössze elméletben tartotta helyesnek, egy olyan idealizált formában, ami csak ábránd. A kommunizmus vállalását hitének megváltozása tette lehetővé. Arra jutott, hogy a szocializmusnak meg kell valósulnia, mert ez az egyetlen járható út, így a rosszból szükségszerűen jónak *kell* származnia. A problémát az jelenti, hogy nem áll rendelkezésre az erkölcsileg jó eszköz, amivel ezt véghez lehetne vinni.⁴⁶ A szocializmus megvalósítása csak akkor lehet sikeres, ha azok, akiknek feladata a győzelem kivívása, ennek tudatára ébrednek. Ezen új gondolatok már a *Taktika és etikában* öltének testet. A marxizmus axiómaként kezeli, hogy a proletariátusnak elemi érdeke a kapitalizmus lebontása. Csak úgy vethetnek véget a kizsákmányolásnak, ha felszámolják a termelőeszközök magántulajdonán alapuló rendszert. Amíg létrejön az osztályok nélküli társadalom, addig is érdekük fűződik a választójoghoz, kevesebb munkaidőhöz, magasabb bérhez stb., sőt ehhez még magát a kapitalista rendszert sem kell megkérdőjelezni, annak lebontása nélkül is lehet erőfeszítéseket tenni elérésükért. És éppen ebben áll a mozgalom nagy dilemmája. Ahogy ez a harc sikereket arat, fokozatosan gyengül a motiváció, kisebb lesz az

⁴⁴ *Napló*, 233.

⁴⁵ LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, 17.

⁴⁶ VAJDA Mihály, *Változó evidenciák*, 53,65.

elszántság a kapitalista rendszer teljes felszámolására. A rövid és hosszú távú célokat így egyszerre kell szem előtt tartani.⁴⁷

Számunkra a legjelentősebb kérdés, hogy miben ragadható meg Lukács nézeteinek átalakulása a két cikk megírása között eltelt rövid időben. Kiindulópontja az erőszak teljes elutasítása volt, de felismerte, hogy a végső cél elérése érdekében megkerülhetetlen. Továbbra is súlyos bűnnek tartotta, de a világ morális állapotát olyan aggasztónak érezte, hogy azt mégis vállalni kell. Az erkölcsi szempontokat azonban továbbra is figyelembe kell venni, még ha a bűn vállalásával az egyén fel is adja tisztaságát. Így teljesebben be, az egyébként helytelen cselekedetek pozitív történelmi szerepe. Korábban már említettük, hogy Marx szerint az osztálytagozódás megszűnésével a jog is elveszti funkcióját. Lukács ezt azért tartja különösen fontosnak, mert így szerepét az erkölcs veszi át. A szocializmus célja egy olyan társadalom megalkotása, ahol az erkölcstelenség teljesen ismeretlen fogalom, ahol minden a köz és az egyén boldogulását szolgálja, ezáltal a jövő utópikus eszméje lesz. A szocializmus, célkitűzését tekintve tulajdonképpen egy erkölcsi szükség, melyben az fejeződik ki, hogy felkészítsük magunkat egy kevésbé erkölcstelen társadalomra, illetve az abban való életre. A problémát az okozza, hogy az ideális cél, vagyis a teljesen erkölcsös jövő, és a reális cél, vagyis az erre való törekvés nem esnek egybe, az utópia megvalósulása így pedig problémás.⁴⁸

Lukács kulcsfogalma a cselekvés, ezért értelmetlen azt taglalni, mi lett volna, ha nem foglal állást, ha nem áll sem a bolsevizmus, sem a kapitalizmus pártjára. A *Taktika és etika*ban deklarálja, hogy etikai értelemben nincs semlegesség. Aki pártatlan marad, súlyos vétséget követ el és ezzel el kell számolnia saját lelkiismerete felé. Aki kivonja magát a bűn vállalása alól, semmibe veszi a rá szabott feladatokat és „lelki kényelmét” helyezi előtérbe – ez pedig önző érdek. Ezt a nézetet tette magáévá Lengyel, és ennek szellemében cselekedett a forradalom időszakában és a későbbiekben is. A bolsevizmus tulajdonképpen nem más, mint hit abban, hogy a gyors és hatékony cselekvés elhozza a várva várt Paradicsomot: „...a transzcendens valóság, mint feladat áll előttünk, hogy most, rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk azt, a földre kell hoznunk az Isten országát.”⁴⁹ A probléma ezzel mindössze annyi, hogy Isten országát a földön nem

⁴⁷ KIS, i.m., 336.

⁴⁸ SZEGEDY István, *Politika és erkölcs*, Nyugat, 1920/5-6.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00274/08170.htm> [2010. február 8.]

⁴⁹ LUKÁCS György, *A konzervatív és progresszív idealizmus vitája*. In: LUKÁCS György, *Utam Marxhoz I.*, Magvető, Budapest, 1971., 180.

lehet másként megvalósítani, csak földi eszközök alkalmazásával, ami igencsak kérdésessé teszi, hogy ami így megvalósul, mennyire tekinthető még annak.⁵⁰ Lukács arra is felhívja a figyelmet, hogy a forradalmár akkor sem léphet az ígéret földjére, ha megéri ennek eljövételét, mert bűnei miatt méltatlanná válik rá. *„Ez az emberiségért hozott erkölcsi áldozat legmélyebb tartalma.”*⁵¹ A marxista ideológia szerint a proletariátus messiási osztály, melynek küldetése az egész emberiség megszabadítása. Ez az öntudat jelenik meg az orosz népre vonatkoztatva – többek között – Dosztojevszkij műveiben is. A marxizmus a proletariátusban és a burzsoáziában találja meg a hegeli dialektika ellenpólusait, így az jó és rossz küzdelmeként vallási értelemmel telítődik. A jó győzelmével véglegesen megszűnik a dualizmus állapota. Erre a következtetésre tudományos alapon aligha lehetne eljutni, ám itt vallásos jelenséggel van dolgunk, és éppen ez a magva a kommunizmusnak, mint vallásnak. Társadalmi rendszerként akár közömbös is maradhatna a kereszténységgel szemben, de mint vallás, igyekszik háttérbe szorítani azt és a helyébe lépni. Az antagonisztikus ellenét onnan származik tehát, hogy a kommunizmus maga is – abszolutista – vallás, és mint olyan, a többi irányzat elpusztításával kíván egyeduralkodóvá válni.⁵²

Az analógiák köre még bővíthető lenne, azonban ettől eltekintünk, hiszen nem célunk a kommunizmus „dogmatikájának” teljes rekonstruálása, fentiek azonban lényegesekek Lengyel – és Lukács – gondolkodásmódjának és főként az itt bekövetkezett változások megértéséhez. Második „megtérését” így foglalja össze: *„Csak nehezen szabadultam a logikus defetizmustól, és tértem vissza a >>problémás<< kommunistasághoz. A párthoz pedig akkor mentem vissza, mikor megszűntem >>problémás<< kommunista lenni.”*⁵³ Már bécsi tartózkodása alatt berlini lapokban publikál, és rövidesen át is teszi székhelyét a német fővárosba. Több kommunista folyóiratban jelennek meg cikkei, ebben az időben a nagy szerelem azonban a mozi lesz, a *Film und Volk* szerkesztője, ahol később Balázs Béla is dolgozik. Kipróbálja magát dramaturgként és rendezőként is. Mindeközben aggódva figyeli a weimari demokrácia kibontakozását, a végkifejletet azonban nem várja meg, 1930-ban Moszkvába költözik, *„ahol – amint halála előtt, egyik utolsó naplóbejegyzésében visszaemlékszik – akkor már kezdődik a rossz”*⁵⁴

⁵⁰ VAJDA Mihály, *Változó evidenciák*, 72.

⁵¹ KIS, i.m., 344.

⁵² BERGYAJEV, i.m., 13, 25-30, 48.

⁵³ Idézi: SZABÓ, i.m., 59.

⁵⁴ *Napló*, 651.

Az individuuum alkonya

Kettő meg kettő öt.
(George Orwell)

Jelen írás kereti között nem lehet célunk a náciizmus vagy a sztálinizmus kialakulásának történetiségét bemutatni, sem azokat részletekbe menően összehasonlítani, hiszem könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre a témában, és ilyen terjedelemben értelmetlen vállalkozás is volna. Sokkal relevánsabb annak vizsgálata, hogy milyen lehetőségeket biztosítottak – vagy éppenséggel nem biztosítottak – ezek a rendszerek a bennük élők számára. Hogyan lehetett emberként, de még inkább íróként létezni a személyi kultusz időszakában? Lengyel a hitleri Németországgal szemben fennálló rossz előérzete miatt költözik a Szovjetunióba, azonban ekkor még nem sejtí, hogy hamarosan komoly változásoknak lehet tanúja. Összesen huszonöt évet tölt itt, ennek csak kisebbik részét szabad emberként. Itt kellett megtapasztalnia a rendszer működését, szembesülnie kommunista hitének dilemmáival, azt azonban ő is elismeri, hogy ezen tapasztalatok nélkül soha nem válhatott volna jó íróvá. Elsőként vessünk egy pillantást azokra a jelenségekre, melyeket a korabeli Moszkva embere, sőt közvetve sokkal szélesebb kör is megtapasztalhatott, az országhatárok ugyanis nem szabtak gátat terjedésének.

A harmincas években megfigyelhető a bolsevizmus transzformációja, amely továbbra is a marxi-lenini elveket tekintette ideológiai alapnak, de kiegészült azok sztálini újraértelmezésével. A legjelentősebb újítás az osztályharc elméletében volt megfigyelhető, amely a kommunista hatalomátvétel után sem mérséklődik. A proletárossztály uralma nem hozza el a remélt társadalmi változásokat, nem teremthet békét sem, az ellentétek ugyanis nem szűnnek meg, hanem kiéleződnek. A proletárdiktatúra bevezetésének kárvallottjai nem nyugszanak bele a vereségbe és folyamatosan a rendszer aláásásán, a kapitalizmus visszaállításán munkálkodnak. Sőt, ami ebben igazán veszélyes, hogy az ellenfelek már nem nyíltan támadnak, hanem a kommunista pártba beépülve próbálják bomlasztani azt. Így a válasznak is hatékonynak kell lennie, az összes gyanús elemet el kell távolítani, mégpedig gyorsan és kíméletlenül.

Lukács úgy gondolta, hogy a proletariátus – amely a marxizmus szerint mindig a többséget foglalja magában – szilárd meggyőződése és akarata szükséges az ideális

társadalom kialakulásához. A probléma pontosan ebből adódott, ugyanis mind Szovjet-Oroszországban, mind Magyarországon hiányzott ez a közös tudat, a társadalom nem volt egységes, így csak annak ellenében lehetett a célokat megvalósítani, pontosabban megkísérelni elérésüket. A legitimációs alap továbbra is a többség érdeke maradt, amely egyrészt távolinak tűnt, másrészt még a jövőbeni megvalósulása is erősen utópikusnak hatott. Amit a célokkal igazolni akartak, roppant távol állt a társadalom valódi érdekétől, vagyis „*sztálinizmus ott van, ahol a társadalom közvetlen és elementáris érdekeit semmibe véve, a társadalom belátása és támogatása hiányában a terror eszközeivel ráerőltetik az emberekre a távoli kommunista célok elérése kedvéért szükségesnek vélt gazdasági, társadalmi és politikai renden túlmenő magatartási és gondolkodási szabályzatot.*”⁵⁵

A terror már a lenini vezetéstől sem volt idegen, de mindez hatványozottan jelent meg Sztálin alatt. A nemzeti romantika reneszánsza, a nagy egyéniségekbe vetett, bizánci alapokon nyugvó hit megteremtette a lehetőséget a személyi kultusz kialakulásához, ami viszont merőben új jelenség volt. Az ellenség démonizációja szükségessé tette az erőskezü vezetőt, akinek minden körülmények között kijár a hódolat. A hatalmas, birodalomépítő uralkodók tiszteletének felélesztésével, a cári despotizmus rekanonizációjával, ezt könnyen el lehetett érni. A személyközpontú politizálás hagyományai már korábban megvoltak, csak a kör szűkült; egy többfős csoportot felváltott egyetlen teljhatalmú diktátor.⁵⁶ Egyszerre éltek tehát az érzelmi ráhatás és a megfélemlítés fegyverével, vagyis a jelenség távol áll a weberi értelemben vett karizmatikus vezető tulajdonságaitól.

Nem hiába említettük korábban, hogy a kommunistaság jórészt hit kérdése. Hit abban, hogy egyszer megvalósulhat az ideális társadalom, hogy a közeli barátok, elvtársak likvidálása a szent célt szolgálja, hogy az utópia valósággá válhat. A sztálinizmus nem jöhetett volna létre az olyan „kíméletlen jóra törekvők” nélkül, mint Lengyel József. Moszkvába érkezése után a rendszer feltétlen híve, a *Sarló és Kalapács* szerkesztőségében dolgozik, könyörtelenül ostromozza a náci Németországot, megírja a *Föld és külföld* című regényét, amely a Szovjetunióba áramlott németekkel foglalkozik. Az értelmiség és a szakembergárda egy része, akik nem akartak az ottani eseményekkel, itt kerestek boldogulás. Ekkor adják ki első ízben a *Visegrádi utcát* is.

⁵⁵ HANÁK Tibor, *Sztálinizálás és desztálinizálás a magyar szellemi életben*. In: BALLA Bálint (szerk) *Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon (Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?)*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1990., 64.

⁵⁶ APOR Balázs, *A Rákosi-kultusz*, Rubicon, 2007/9., 28.

Isten ostora című „filmeposzában”, szakítva a nemzeti hősként való ábrázolással, a hatalomtól megrészegült és zsarnokká váló Attila személyén keresztül mutatja be a náciizmus működését, bár Hitlerre történő konkrét utalás csak a legutolsó lapon található, így a mű egyetemes érvényűvé válik, és minden személyi kultusz vagy elnyomás ellen szól – magyarázatként az szolgálhat, hogy végső változata csak 1955-ben készült el. A koncepciós perek megkezdődésével sem veszti el hitét, elfogadja azok szükségességét, hisz az emberek „jobb belátásra” térésében, a büntető-javító táborok létjogosultságában. Nyugtalanságot csak később kezd érezni, saját vesztét pedig egészen Kun Béla letartóztatásáig elképzelhetetlennek tartja.⁵⁷ Addig azonban még hosszú éveket tölt a szocializmus szorgalmas építésével.

Itt sem szakad el a filmek világától a *Mezsröbpom* vállalat sikertelen dramaturgja. Egyik munkáját sem forgatják le, mivel a vezetés durván hátráltatja az alkotó tevékenységet. Olyan mozifilmeket szeretnének, melyekben minden benne van: munkáskérdés, parasztkérdés, nőkérdés. A gyár hamarosan feloszlik, de az itt szerzett tapasztalatok jól jelzik a művészet új irányvonalát, ami nem sok jóval kecsgetti a szellemi szabadságot igénylő művészeket. Az alkotás dialektikája, a tartalom és forma, eszmeiség és művésziesség egysége egyre kevésbé volt lényeges.⁵⁸ A gyakorlatban mindenképp fölé helyezték a tartalmat, más nem is számított. A fiatal Lengyel már Kassákékkal is azért szakított, mert az egységet megbontva a formát magasztalták. A mostani még jelentősebb gátló tényező volt, azonban hithű bolsevikként ezt sem érezte feltétlenül problémának. Életműve talán legsötétebb pontja a *Neve: Bernhard Reisig* című sztálinista propagandaregény, melyben a következő mondatokat adja egyik „hőse” szájába: „*És javítanunk kell az élelmezésen, és a traktorokkal együtt el kell vinnünk a szocializmust is a falukba, és el kell tüntetni a város és a falu közötti különbséget, és végképp likvidálnunk kell az osztályok maradványait. (...) Ezt akarjuk megvalósítani, munkástestvéreim. Erre a nagy munkára készüljete. Nem kell félnetek: a bolsevikiek, a lenini párt központi bizottsága és Sztálin elvtárs vezet majd benneteket! (...) A párt, a bolseviki párt, a munkásosztály élcsapata elöl jár majd a harcban, és én mondhatom, ez a harc nem lesz könnyebb, mint a polgárháború volt... Itt is kell majd a hősiesség, bolseviki kitartás, lelkesedés és osztályöntudat! Az a tudat, hogy a munkásosztály új világot épít! (...) Nos, ez a párt vezet benneteket. És a párt meg fogja tisztítani magát a selejttől, a gyáváktól, a húzódozóktól, a bürokratáktól. Mert olyannak kell lennie a*

⁵⁷ SZABÓ, i.m., 75-76.

⁵⁸ BEZERÉDJ Zoltán, *Eszmé és történelem*, Bethlen Gábor, Budapest, Sopron, 1998., 48.

*pártnak, mint a rozsdátlan, éles, acélos szerszám! Így indul a második ötéves terv harcaiba a párt. Ezért is kell, hogy ti is élesítsétek, tisztítsátok, rozsdátlanítsátok magatokat a munkával, az ellenőrzéssel, az akaratotokkal. Mert ti lesztek a szerszám, a fegyver!*⁵⁹ Ezzel eleget tesz feladatának, a szocialista ember ideáltípusának és a kommunista erkölcs szemléletes ábrázolásának, amely a nép, de főként az ifjúság fejlődését szolgálja.

Nem mindenki tudott azonosulni a megváltozott kultúrpolitikai elvárásokkal, a kritikák zöme azonban a birodalmon kívülről érkezett, érdemes ezért valamivel szélesebb kontextusban is megvizsgálni a kérdést. Orwell szerint nem is történhet annál rosszabb egy íróval, mintha elveszíti őszinteségét. Ez egyértelműen nyomot hagy a műveken, pedig az alkotó elsődleges feladata, hogy azt írja, amit gondol. A totális állam azonban beférkőzik az egyéni szférába és gátolja a gondolatok korlátlan szabadságát, ezáltal elferdíti a papírra vetett sorokat. A második világháború éveiben úgy vélte, hogy a szabadversenyes kapitalizmus ideje lassan lejár és fokozatosan át fogja venni szerepét a központosított gazdaság. A gazdasági szabadság megszűnése egyre inkább átterjed az élet különböző területeire, míg el nem jut a gondolkodás szabadságának felszámolásához. Az állam megtiltja bizonyos gondolatok terjesztését, de itt nem áll meg, hanem ideológiát alkot, amellyel azt is előírja, hogy mit kell gondolnia az egyénnek, tehát a negatív formán túl pozitívan is kontrollálni akar, preskriptív módon meghatározza a kívánt viselkedési formákat.⁶⁰ Mindez természetesen áthatotta az irodalmi életet is. A cenzúra mellett megjelent a pártirányítás, ami részletekbe menően előírta a művészeknek, hogy mit kell írniuk, ráadásul a tartalom és az eszmei mondanivalón túlmenően meghatározták a stílust is. Mindent, ami ezzel szembe ment, anarchista, jobboldali elhajlásnak bélyegezték. A továbbiakban nem volt már szükség a valódi tehetségekre, hiszen az előírt receptet a másod- vagy harmadrendű írók is teljesíteni tudták. A dilemmát tehát a művészi szabadság feladása és a hallgatás közti választás lehetősége – kényszere – jelentette. Ez a közeg tudott olyan műveket szülni, mint a *Neve: Bernhard Reisig*, vagy olyan szállóigévé vált szerelmi megnyilvánulásokat – amely az Írószövetség 1951-es Kongresszusán hangzott el – mint például: „*Olyan*

⁵⁹ LENGYEL József, *Neve: Bernhard Reisig (Föld és külföld)*, Magvető, Budapest, 1979., 448-449.

⁶⁰ George ORWELL, *Irodalom és totalitarizmus*. In: George ORWELL, *Az irodalom fölszámolása*, Európa, Budapest, 1990., 205-207.

*szép vagy, amikor a Pártról beszélsz...*⁶¹ Bulgakov Tömegír-jének magyar megvalósulása akár komikusan is hathat, de ha belegondolunk, hogy a korszak számos írói és emberi pályát tört derékba, már jóval borúsabb a kép.

A diktatúrák egyik sarkalatos pontja, hogy a hatalom tévedhetetlen. Tudjuk persze, hogy a valóság egész mást mutat, de ez a lényegen mit sem változtat. A vezetőnek elemi érdeke, hogy annak ábrázolja – vagy éppen ábrázoltassa – magát, biztosítva posztja megkérdőjelezhetetlenségét. Ez gyakran megköveteli a történelmi tények elferdítését, a múlt részleteinek átírását, ami skizofrén állapotot eredményez. Korábban is léteztek olyan rendszerek, melyek meghatározták, hogy mit kell hinni, de emellett ki is tartottak. Ez ékes bizonyítéka annak, hogy a múlt autoriter vagy éppen despotikus rendszerei nem voltak totalitáriusak. Az emberek gondolkodása erősen behatárolt volt, de a dogmák érvényességi köre élethosszig terjedt. Ezzel szemben a totalitarizmus kétséget nem tűrően kinyilatkoztat, aztán ugyanilyen határozottsággal változtat a korábbiakon. Mindenki számára előírja és kíméletlenül ellenőrzi a gondolatot, de nem rögzíti azt. Minden németnek kötelessége volt, hogy viszolyogva tekintsen az orosz bolsevizmusra – egészen 1939 szeptemberéig. Ezt követően csodálattal és szeretettel, ami persze nem jelentette változások sorának lezárulását. Cikke megírásakor (1941) Orwell még nem tudhatta biztosan, a nemzetközi széljárás újbóli megváltozását, mindenesetre nem érte meglepetésként.⁶² A téma legszemléletesebb leírását *1984* című regényében adja, ahol egyszerre ábrázolja eltorzultnak és megvalósultnak az utópiát.⁶³ A sztálini Szovjetunió elleni nyílt vádirat megjelenésére azonban aktuálpolitikai okokból várni kellett. Az abszurd helyzetre szép számmal hozhatnánk magyar példákat is. Rajk Lászlóra 1948-ig példaképként tekintettek, később a munkásosztály árulójává vált, '56 után pedig mártírrá, sőt, a képet tovább árnyalja, hogy belügyminiszterként egyik kiépítője volt azoknak az erőszakszervezeteknek, melyeknek áldozatává vált. A tévedhetetlen párt időnként kénytelen elismerni, hogy tévedett, ez azonban messze áll a nyilvános önkritikától,⁶⁴ erre nincs is szüksége, mivel az átértelmezett múlt újra megkérdőjelezhetetlen. A totalitarizmus mechanizmusa szerint ilyenkor a korábbi álláspontok soha nem is léteztek. A múlt folyamatos átírása így a diktatúra nélkülözhetetlen kelléke lesz. A politikus könnyebben tud alkalmazkodni ehhez az állandó mozgásban lévő rendszerhez.

⁶¹ BEZERÉDJ, i.m., 49-50.

⁶² George ORWELL, *Irodalom és totalitarizmus*, 207.

⁶³ Bronislaw BACZKO, *Orwell és Szolzsenyicin a totalitarizmus ellen*, Nagyvilág 1993/12, 1234.

⁶⁴ BEZERÉDJ, i.m., 15.

Irodalom és politika szoros összefonódása miatt azonban minden író valahol egy kicsit politikus is. Élhetnek persze olyan eszközökkel, amik segítik a távolságtartást, de sem a sajátos nyelvezet, sem bizonyos témák kerülése nem hozhat átütő sikert. Ha az író nem írhat arról, amiről szeretne, bizonyos tények elhallgatására vagy más színben való feltüntetésére kényszerül, azon nyomban elveszíti szabadságát. Ez igaz azokra is, akik kizárólag fikciót írnak, ugyanis bármennyire el lehet fordulni a valóságtól, de ha a saját elképzeléseit kénytelen eltorzítani, semmivel sem jár jobban, mint egy befolyás alatt álló újságíró. Ezért nem lehet a két szférát elkülöníteni egymástól. A totalitarizmus nem ismer tisztán politikamentes irodalmat. A gondolat szabadságának kényszerű feladása szükségszerűen magával hozza az irodalom kimúlását is. Minél totalitáriusabb egy rezsim, annál inkább használja fel az irodalmat, mint saját eszközét. Ezt azonban nem tehetné meg, ha nem lennének olyan írók, akik hajlandóak formába önteni a hatalom elvárásait.⁶⁵ Ha az író elfogadja a totalitárius eszméket, hajlandó a tények meghamisítására, azzal megszűnik írónak lenni. A szellemi függetlenség elengedhetetlen az alkotáshoz, aki ezt feladja, maga is azonosul a rendszerrel. Ha a totalitarizmus világméreteket tudna ölteni, és ezt több generáció idejére állandósítani, menthetetlenül megszűnne a mai fogalmaink szerinti irodalom.⁶⁶

Lengyel József egészen 1937-ig éli csendes, hithű életét, főként újságot ír és szerkeszt, ahogy tette azt Budapesten, Bécsben és Berlinben. Nem vállal aktív szerepet az emigránsok politikai életében: „...*engem az mentett meg Moszkvában, hogy tagadtam politikai érdeklődésemet; hogy jól élni akaró, meggyőződés nélküli embernek maszkíroztam magamat*”.⁶⁷ A hatalom azonban az ő környezetét is elérte. Kun Bélát perbe fogják és több társával együtt elítélik. Lengyelt 1938 márciusában tartóztatják le. „*Előzőleg 5-6 napig az ún. >>plázs<<-ban, vagyis a Ljubljanka 14-es számú ház pincéjében tartottak, egy zsúfolt, hermetikusan elzárt helyiségben, amelyen át a központi fűtés csőrendszere húzódott. Nem tudom, hány fok meleg lehetett ott, de a kenyér, melyet reggel kaptam, délre már megpenészedett, a hideg víz gőzölgött, a forró víz nem párolgott. Rengeteg összevert ember volt ott. Az alaphangulat pedig: ha >>nem vallasz<< - megölnék. Az első kihallgatáson Markuszov nyomozó bevezető szavai a következők voltak: >>Maga ügyis lágerbe kerül. Választási lehetősége csak annyi, hogy*

⁶⁵ Wolfgang KRAUS, *Kultúra és hatalom*, Európa, Budapest, 1993., 43.

⁶⁶ George ORWELL, *Az irodalom felszámolása*. In: George ORWELL, *Az irodalom fölszámolása*, Európa, Budapest, 1990., 312-322.

⁶⁷ *Napló*, 83.

*egészségesen jut-e oda, vagy nyomorékon.<< Aztán pedig: >>Írd le a kémtevékenységedet!<< Amikor tagadtam bármiféle kémtevékenységet, Markuszov valamilyen tárggyal, talán vonalzóval összevert. Erős ütéseket kaptam a gerincemre és a kézkörmömre, a körmeim emiatt megfeketedtek. Később azt kérdezte, ismerem-e Kun Bélát? Amikor azt mondtam, hogy ismerem, megváltoztak a követelései. >>Írd le az ellenforradalmi tevékenységedet<<, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a helyzetem reménytelen, és azzal fenyegetett, hogy letartóztatja a feleségemet, és ő majd vall.’’⁶⁸ A hamis vallomás megszületett, amely tartalmazta a beszervező és az állítólagos beszervezettek neveit is. A helyzet abszurditását jól illusztrálja, hogy annak bizonyos részei újságcikkek pontos másolati voltak az akkor folyó Buharin-per anyagából. A különbségtétel egyszerű, hiszen azok sokkal helyesebb oroszszággal íródtak. Többször próbálta visszavonni vallomását, arra hivatkozva, hogy azt kikényszerítették belőle, de nem járt sikerrel. Nyolc évre ítélik, melynek egy részét vizsgálati fogságban tölti, majd a háború kitörése után Szibériába száműzik. A büntetés letelte után közel két évet Alexandrovban tölt, majd újra letartóztatják. A tundravidékre már nem kell visszatérnie, de 1953-ig kényszerűségből egy kis erdei faluban él kitelepítettként. Végleges szabadulása után kezdi el járni a Magyarországra történő hazatérés rögzös, bürokratikus útját. Ezek fényében nem csodálkozhatunk, hogy meghasonlik önmagával és a rendszerrel, aminek addig feltétlen híve volt. Egész másként tekint már a személyi kultusz időszakára is. Az átélt események okozta vívódásait dolgozza fel *Szembesítés* című regényében, mely az alexandrovi időkben játszódik.*

⁶⁸ *Napló*, 29-30.

Szembenézés a múlttal

Ha Lenin még élne, sok minden máshogy történt volna.
(Harmos Gyula)

Szabadulása után tematikai váltás figyelhető meg műveiben, ami nem korlátozódik az alkotás folyamatára, egész hátralévő életében a miértekre keresi a választ. Szembesülnie kellett a párt csalhatatlanságába vetett bizalmának megrendülésével. Hite megingott, de továbbra sem tagadta meg a szocializmus eszméjét: *„Számomra a kommunizmus nem hit kérdése, tehát ha valamiben csalódtam, akkor nem hiszek. Számomra a kommunistaság létkérdés – pontosabban a létezésé. – Ha nem vagyok kommunista, akkor nem vagyok, létem megszűnt.”*⁶⁹ Azon tépelődött, hol csúszott hiba a rendszerbe. A kezdetektől rossz irányba haladtak, vagy időközben tértek le a helyes útról? Próbál hinni utóbbi érvényességében. *„De mi tette lehetővé Sztálint és izmusát? Alapvető hiba? Akkor már a lenini koncepcióban is hiba volt? Ő a bürokrácia önállósulásában látta a veszélyt. Jól látta. De az orvosság, amit ajánlott, gyenge volt. S annak ajánlotta, aki nem akarta elfogadni. A patkánynak ajánlotta a patkányirtót, a bürokratának a bürokrácia megszüntetését.”*⁷⁰ A láger élményanyaga nélkül Lengyel József talán egy lábjegyzet maradt volna a proletárdiktatúra történetében, de egészen biztosan nem válik olyan íróvá, akit megőriz az utókor. Annak ellenére, hogy soha nem tartozott irodalmunk első vonalába, bizonyos művei bekerültek a szocialista kánonba, iskolai tananyaggá is vált, hazatérése után pedig az irodalmi élet megbecsült tagja lett.

Írói etalonnak Tolsztojt tartotta, művei azonban Szolzsenyicin alkotásaival rokoníthatók. Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* és *A Gulag szigetszoport* hasonló személyes tapasztalatok eredményeként született. Mindketten megjárta a poklot, koholt vádak miatt szenvedtek hosszú évekig, azonban Lengyel soha nem jut el a kommunizmus bírálatának ilyen fokára: *“A kommunistánál kártékonyabb és veszélyesebb embertípust még nem produkált a történelem. (...) A kommunista nem ismeri a szégyent, az emberi méltóságot, és fogalma sincs arról, amit a keresztény etika így nevez: lelkiismeret. A kommunista eltorzult lélek! Egészséges szellemű európai ember nem lehet kommunista! Nincs olyan vastag bőrt igénylő hazugság, amit egy kommunista szemrebbenés nélkül ki ne mondana, ha azt a mozgalom érdeke vagy az*

⁶⁹ Napló, 106.

⁷⁰ Szembesítés, 22-23.

*elvtársak szermélyes boldogulása így kívánja.*⁷¹ Kollektív felelősségről beszél, mindenkit hibásnak tart, aki egy kicsit is azonosulni tudott a rendszerrel. Lengyel számára ez a megközelítés elfogadhatatlan. Döntő különbség, hogy Szolzsenyicin sohasem volt kommunista, így kívülről bírálhatta a rendszert, míg Lengyelnek erre nem volt lehetősége, hiszen szinte gyermekkorától részese volt annak, ami később ellene fordult. Az *Elejétől végig* szemléletesen és minden szépítés nélkül leírja, miként vetették börtönbe, őt, a harcos forradalmárt, hogyan élt évekig a lágerekben, hogyan jutott szörnyű viszontagságok árán haza, hogy aztán visszakerüljön kényszerlakhelyére.⁷² Novellái szinte kivétel nélkül ezeket az éveket dolgozzák fel, hol allegorikus formában, hol teljesen nyíltan. Főhősüket a legtöbb esetben azonosíthatjuk a szerzővel, az analógiát nem is igyekeznek leplezni. A figurák szembenéznek a személyi kultusz bűneivel, és válaszokat keresnek.

A negyvenes évek végén járunk. Lassú Endre Moszkvába érkezik alexandrovi kényszerlakhelyéről. Ezt csak titokban teheti meg, mert az irataiból azonnal fény derülne a múltjára, az pedig felér egy újabb elfogatóparanccsal. Az író alteregója azért érkezik a fővárosba, hogy felkeresse Banicza Istvánt, régi elvtársát, aki jelenleg a követség tanácsosa, és akinek alakja jól ismert Lengyel korábbi műveiből. Diplomáciai segítséget szeretne kérni, hogy minél hamarabb hazatelepülhessen Magyarországra. Lassú korábban a főnöke volt, de most sebesült vad egy cserjésben,⁷³ akire állandó veszély leselkedik. A két eltérő életutat bejárt kommunista drámai dialógusa teremti meg a regény magvát. Banicza a mauthauseni haláltábor túlélőjeként, a nácizmus szörnyű tapasztalataival a háta mögött, hazája hivatalos követeként fogadja a lágerből szabadult Lassút. A beszélgetés hamar a fogság felidézésére terelődik; szembenéznek önmaguk és egymás múltjával. *„Maguknál Mauthausenben ugye a >>Sion bölcsei<< voltak a kiirtandók és a kommunisták. Itt viszont a >>trockisták<< és a >>kémek<< és a >>hazaárulók<< plusz a >>diverzánsook<< meg az >>agitátorok<<.*

– *Remélem, nem akar egyenlőségi jelet tenni a Hitler-fasizmus és aközött, ami itt sajnos megtörtént?*

– *Szívesen nem teszek, ha... ha maga megmondja, hogy miért nem tehetek...*

⁷¹ Alexandr SZOLZSENYICIN véleménye a kommunistákról: <http://magyar.wordpress.com/2006/03/25/alekszandr-iszajevics-szolzszenyicin-a-kommunistakrol/> [2010. február 14.]

⁷² ILLÉS László (szerk.), *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*, Kossuth, Budapest, 1967., 413.

⁷³ *Szembesítés*, 10.

– Azért, mert ott emberek és egész népek kiirtása a legretrográdabb célokból történt. Az antihumanitás volt az ideál, és még a kereszténység is ellenségnek számított.

– És itt?

–Itt, ha tévesen is, az ellenség izolálását tervezték. A célok humánusak voltak.

–Cél vagy jelszó, erről vitatkozhatunk. (...) A tény, hogy ott a vélt vagy valódi ellenséget irtották, itt a harcostársakat. Például engem.”⁷⁴

Lassú a humanitás hangoztatását aljasságnak tartja és nem hajlandó elfogadni Banicza érvelését. Hangzatos szólammokkal, eszméiket zászlajukra tűzve követték el a bűnöket, amivel épp ezen eszméket vetették vissza, a munkásmozgalmat, a felszabadulást, a szocializmus győzelmét akadályozták. A megkezdett útról letérve több évtizedes hátrányba kerültek. Banicza ezt túlzott borúlátásként értékeli és továbbra is tartja magát ahhoz, hogy a náciizmus vétkei sokkal mélyebbek és megbocsáthatatlanabbak. Ott az egész népet átjárta a szadizmus, szemben az orosz lélekkel, mely ezzel nem fertőződött meg. Az ember szinte mindent kibír, amiért gyakran meg is veti saját magát. Azt is eltűri és elviseli, amire a józan ész szerint már nem lenne képes. A németek alacsonyrendűsége abból ered, hogy szükségét érzik felsőbbrendűségük folytonos bizonygatásának. Az oroszok nem vágnak a hatalomra, nem szorulnak rá, hogy nagyságukat hangoztassák, ezért különbek a németeknél. Lassú szerint az orosz ember tisztában van legyőzhetetlenségével, nem szorul rá, hogy ezt állandóan ismétlegesse magának, a németek ezzel szemben csak hinni szeretnék ugyanezt, de még magukkal sem képesek elhiteni. Már-már megfeledkeznek arról, hogy ezek a kijelentések önmagukban nem alkalmasak az érvelésre, hiszen a kiindulópont maga a rendszer volt, azt pedig nem lehet egyértelműen emberekkel azonosítani. Hiába állítunk a rossz mellé egy még rosszabbat, az összehasonlítás nem adhat felmentést. Nem a kisebbik rosszról van itt szó, hanem arról, hogy miért is vettek tragikus fordulatot az események. Lassú, mint igazi forradalmár egyébként sem tudja értelmezni a „kisebbik rossz” fogalmát. A régi ismerősök viszontlátásának öröme a vita hevében már rég elpárolgott. „– Pista, én tudom, hogy nehéz élete volt, hogy maga nem kímélte magát. De magát az ellenség kínozza. Engem? Engem az enyéim! Ez más! Maga most azt gondolja: kicsinyes dolog ezért a kommunizmust vádolni. Kicsinyes? De hogy tehetem túl magamat személyes sérelmeimen, melyek, értse meg végre, nemcsak személyesek. Elsősorban nem személyesek (...) Tudja, mi lenne, ha túltenném magam rajtuk? Ezzel

⁷⁴ Szembesítés, 40.

elismerném, hogy ami történt, a kommunista világ kialakulásához szükségképpen hozzá is tartozik.”⁷⁵ Ezt pedig nem akarja megtenni, mert töretlenül hisz abban, hogy a hiba csak a sztálini személyi kultuszban keresendő és nem az egész eszmében. Elhatározta, hogy élve fog kikerülni onnan, ezért soha nem dolgozott teljes erővel, került mindenfajta konfliktust, azt is megválogatta, kivel áll szóba. Végig tartotta magát ahhoz, hogy ami vele történt, csak egy hiba, szörnyű félreértés volt. Lassú arra a következtetésre jut, hogy Hitler táborában valószínűleg jobban szenvedett volna testileg, de ott minden sokkal őszintébb volt. Aki oda került, tisztában volt annak okával, míg itt a rendszer saját kiszolgálóit érte utol, azokkal bánt el, akik felépítették és szolgálták. Ebből adódik Lassú elfogásának karkai érthetlensége is: *„Semmi bűnöm sincs. Ha valamit tettem volna, tudnám, mi lesz a büntetésem. De mert semmit se tettem és visznek, ne várd, hogy visszajövök.*”⁷⁶

Ahhoz, hogy megértsük Lassú Endre világát, figyelembe kell vennünk a regény megírásának körülményeit. Lengyel 1955-ben térhetett haza. Ekkor kezdték kiadni mindazt, amit a lágerből megával hozott, és nekilátott papírra vetni azt, ami még benne volt, de eddig nem írta ki magából. A hazatérés mind élete, mind írói pályája szempontjából felér egy újjászületéssel. A párt nagy öregjeként és megbecsült íróként nincsenek többé megélhetési gondjai. Minden szenvedés ellenére a szocializmus megrögzött híve marad, így emberként és íróként is meg kellett találnia régi önmagát.⁷⁷ A *Visegrádi utca* első magyarországi kiadásának előszavában így üzen az ifjúságnak: *„...legyenek bátrak és igazságosak. Tanuljanak hibáinkból és lássák erényeinket. A feladat, mely rájuk vár, nem kisebb, mint az, melyet mi tűztünk ki célul. Tegyék valóban és teljesen a dolgozók hazájává a hazát, és így legyenek internacionalisták. (...) Lássák az utat, melyről oly szépen írták nagyjaink, hogy >>a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába<< vezet. Lássák és ne engedjék eltorlaszolni!”*⁷⁸

A *Szembesítést* 1964 tavaszán kezdte írni, de rövideje ellenére hosszadalmas munka volt. Többször átdolgozta, és eredetileg a *Keresztkérdések* címet szánta neki. Ekkorra átélte '56-ot, amelyről mélyen hallgat. A forradalom napjaiban semmilyen szerepet nem vállal, naplójában sincs egyetlen bejegyzés sem, ami konkrétan utalna a

⁷⁵ *Szembesítés*, 47.

⁷⁶ *Szembesítés*, 50.

⁷⁷ POMOGÁTS Béla, *Lengyel József írói újraindulása*. In: LACZKÓ András (szerk.), *Sors és példa*, Marcali, 1987., 45.

⁷⁸ *Visegrádi utca*, 15-16.

történetekre, csak jóval később foglalkozik vele. Volt egy másik esemény is ebben az évben, mely különös jelentőséggel bír, mégpedig az SZKP XX. Kongresszusa, ami úgy vonult be a történelemkönyvekbe, hogy Hruscsov szembenézett a rendszer hibáival és bűneivel. Mivel ezt „titkos beszédében” tette meg, melyet csak a zárt ülés résztvevői hallhattak, és mivel a múlt feltárása koránt sem volt teljes, az igazi fordulatra még évekig várni kellett. Megnevezte ugyan Sztálin számos vétkét, de az alapokat nem kérdőjelezte meg. William Taubman Pulitzer-díjas biográfiájában a főtitkár lányát szólaltatja meg, aki nemes egyszerűséggel úgy magyarázza a fentieket, hogy apját az előretörő sztálinizmus hulláma röpítette a csúcsra, ami döntően befolyásolta későbbi tetteit. A valódi szembenézést sokáig hátráltatta, hogy a lelke mélyén mindig is őszinte tisztelője maradt.⁷⁹ A Kongresszus résztvevői nyíltan bírálhatták a személyi kultuszt, de magát a rendszert nem. Sztálin támadhatóvá vált túlkapásai miatt, de a lenini-sztálini elveken nyugó berendezkedés nem, már csak azért sem, mert fontosnak tartották Lenin újrafelfedezését és újraértelmezését. Az ígéret pedig nem volt más, mint a szocializmus további építése ezen elvek alapján. A hruscsovista reformkommunisták az alapok megkérdőjelezése nélkül kívánták megújítani a rendszert. A sztálinizmus megszüntetése helyett annak megőrzésére törekedtek, de a személyi kultusz és az ebből eredeztethető túlkapások nélkül. Hruscsov hitt abban, hogy képesek lesznek meghaladni a sztálinizmus válságát, és közben, a hibákat kijavítva konszolidálni az államszocializmust, amely így olyan rendszerré válhat, mely képes túlszárnyalni a nyugati kapitalizmusát.⁸⁰

A külső események számbavételén túl önmagához fűződő viszonyát is tisztázni kellett. Lelkiismeretvizsgálatot tartott, ugyanis annyival nem tudta lezárni a múltat, hogy mentes maradt a korszak bűneitől, mert valamiféle szerencsétlenség vagy tévedés folytán azok közé került, akiket saját rendszerük küldött a halálba – vagy annak közvetlen közelébe. A szocializmus erkölcsét semmibe vevő tragédiák ügyében csak úgy tudott állást foglalni, ha egyúttal felülemelkedik saját tragédiáján.⁸¹ *Az őszinteség lépcsői* című vallomásában így ír erről: „...saját érdemem-e, hogy a kor nagy bűneinek

⁷⁹ Anne APPLEBAUM, *Speech Lessons: What Khrushchev's Famous „Secret Speech” Can Tell Us About Regime Change*, Slate, March 31st 2003.

<http://www.aneapplebaum.com/2003/03/31/speech-lessons-what-khrushchevs-famous-secret-speech-can-tell-us-about-regime-change/#more-477> [2010. december 15.]

A cikkben megjelenő eredeti mű: William TAUBMAN, *Khrushchev: The Man And His Era*, Norton, 2004.

⁸⁰ KENDE Tamás, *A nyertesek kongresszusa*, Beszélő, 2006/1, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-nyertesek-kongresszusa> [2010. február 16.]

⁸¹ POMOGÁTS, i.m., 45.

nem lettem aktív részese? Az, hogy nem lettem, mert nem is lehettem, nem érdem, hanem különös szerencse, a sors kegyelme – vagy nevezzük, ahogy akarjuk. Hiszem és vallom: nem lettem volna ütő. Akkor se, ha sorsom másként fordul, és nem kerülök az ütöttek sorába. Ennyit van jogom hinni. De azt már nem tudom megmondani, elkerültem volna-e azt a kategóriát, melyet a nagy költő szégyenre így bélyegez: >>Vétkesek közt cinkos, aki néma.<< Ha önéletrajzot írnék, mindig előttem állna ez a kérdőjel: meddig tűrtem volna, ha nem is némán, de csak óvatosan tiltakozva, frondörködve?”⁸²

A láger borzalmai ellenére nem kérdőjelezte meg ifjú évei forradalmi öntudatát, de nem tagadta meg felnőttkori bolsevizmusát sem. Mindennél jobban hitte, hogy eszményi igazsága, és az ezt kifejező kommunizmus alapvetően egy és oszthatatlan. Ennek így kell lennie, mert így van jól. Remélte, hogy a személyi kultusz csak átmenetileg húzott falat a kettő közé és „összenő, ami összetartozik”.⁸³

⁸² LENGYEL József, *Az őszinteség lépcsőin*, Magvető, Budapest, 1974., 423.

⁸³ KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*, Beszélő 2006/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembesites-kinjai> [2010. január 17.]

Befejezetlen mondat

A sebekből először ki kell a gennyet tisztogatni
és csak azután szabad bekötözni.
(Lengyel József)

A cím önkéntelenül is Déry Tibort juttatja eszünkbe, aki nagyszabású regényében egész korát akarta megírni, azt a társadalmat, amely körülvette itthon, és külföldi tartózkodása alatt. Lengyel Józsefnek ez nem sikerült. Túl sok volt a kétely, a megválaszolatlan kérdés, a történelmi fordulat. Ebből adódóan talán a szándék sem volt mindig meg, amikor mégis, közbeszólt a politika vagy a sors. E kettőt bizonyára nem is érdemes megkülönböztetni egymástól, hiszen egész élete során főként előbbi határozta meg az utóbbit.

A *Szembesítés* alapvetően a két sokat megélt kommunista dialógusa, Lengyel mégis bátran használja a nézőpontváltás eszközét. Találkozásuk után nincs két egymást követő fejezet, melyben azonos szemszögből látnánk kettejük harcát. Bizonyos részek csak elképzelt párbeszédet tartalmaznak. Ennek oka az lehet, hogy Lassú/Lengyel elsősorban nem is Baniczával vitatkozik, hanem azokkal a kortársaival, akiknek a társaságába hazaérkezése után került. Sőt, a műben bejárt út végén már társra sincs szüksége, a számvetés önszembesítéssé alakul, ahol élettörténete kerül a középpontba.⁸⁴ Lengyel saját magával is tisztázni szeretné a műben felvetett kérdéseket, Lassú pedig Baniczát szembesíti ezekkel. Eszmei vitájuk főként abban áll, hogy azonnal a világ elé kell tárnai a sztálini rendszer bűneit, ahogy azt Lassú látná jónak, vagy meg kell várni azt a történelmi szituációt, amikor ez már a mozgalom károsítása nélkül tehető meg.⁸⁵ Banicza egyszerre tekinthető hithű sztálinista bürokratának és kegyvesztett, volt illegális kommunistának. Lassú egyértelművé teszi, hogy a történetekre nincs mentség, azt semmisnek tekinteni és elfogadni lehetetlen, de még a hallgatás is komoly megpróbáltatás.⁸⁶

Csak olyan kommunizmusban tudott volna hinni, amely képes szembenézni saját múltjával és el is tud számolni azzal. Itt egyaránt gondolhatunk az Alexandrovból Moszkvába szökő Lassúra, és a hazai viszonyok között tépelődő Lengyelre. „*Hinni?*”

⁸⁴ MOLNÁR Tamás, *Önszembesítés és identitás (Az írás lehetőségei és szerepei Lengyel József Szembesítés című regényében)*. In: SZÉPLAKY Gerda (szerk.), *A zsarnokság szépsége (Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről)*, Kalligram, Pozsony, 2008., 394.

⁸⁵ BÉLÁDI Miklós, RÓNAI László, *A magyar irodalom története 1945-1975 III.*, Akadémiai, Budapest, 1990., 513.

⁸⁶ KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*.

Hát nem hiszek a párt csálhatatlanságában. Bízni? A kommunista rend erejében igenis bízom. Csakhogy ennek a bizalomnak feltételei is vannak. Elsősorban, ezt már mondtam is: az igazság nyílt feltárása, továbbá, hogy ne egy vékony réteg üljön fenn, magabiztosan, stallumokban, a burzsoá rendnél is avultabb feudális-patriarchális uralkodó réteg módjára. Mert manapság itt egy járási titkár nagyobb hatalom, mint – magyar példát hozok – egy főszolgabíró. A magyar példa nem is árt. Jól vigyázzanak! Errefelé mennek. (...) És ezzel magukról is beszélek. Vigyázat, ma azt mondják: >>Még korai<< Lehet, hogy így van. De aztán lehet majd késő is. – Elhallgat, ellenvetést vár. De csak hadd mondja végig, hadd mondja:

És mondja is:

– Így bízom a kommunista rend erejében. – Mélyet lélegzik és elhallgat.

– Ezt az erőt csak egység adhatja.

– Ezt az egységet sebészkelessel érzük el. Felnyitni a sebet, kitisztítani a gennyet. De nem használ a ragtapasz, és hiba a szájkosár.

– Helyes. De csak akkor és úgy, hogy az operációba ne haljon bele a páciens.

– De idejében ám, mielőtt a genny minden szervét megfertőzi. Úgy látom, maga fél a sebészkelestől.”⁸⁷

A mű írásának kezdetén Lengyel már majd egy évtizede itthon tartózkodik. Mivel hazatérésekor megújult, megelölegezett bizalommal fordult a párt felé – amely idővel egyre fakult, majd szinte teljesen eltűnt –, nem lehetett oka panaszra. Aczél György járt közben lakásügyi rendezésében, aki becsületbeli ügynek tartotta, hogy egy írónak ne lehessenek hasonló gondjai. Személyes kapcsolatban volt Kádárral és többekkel a kor jelentős művészei közül; főként Jancsó Miklóst és Illyés Gyulát tartotta sokra. 1963-ban megkapja a Kossuth-díjat, ami nem érte váratlanul, sőt magától értetődőnek tartotta. Viszonyát a politikai és kulturális elithez jól szemlélteti egy évvel korábbi naplóbejegyzése, amely Aczélhoz intézett szavait örökíti meg: „...*megmondtam, hogy három ízben kellett volna Kossuth-díjat kapnom. 1959-ben a párt 40 éves évfordulóján, amikor a Prenn is megjelent. Másodszor 1961-ben, ha nem is a szűkebb körben értékes Hídepítő-k-ért, hanem 65 éves születésnapomra. (...) Harmadszor most, az Igéző-ért. Azt is megmondtam, hogy most Kassáknak kellett volna adni, aki 75 éves.*”⁸⁸ A díjátadó után megkérte Kádárt, hogy olvassa el az *Elejétől végig*-et, amely betetőzése volt szibériai elbeszéléseinek, és amit legjobb művének tartott. Kádár akkor már túl volt ezen, és

⁸⁷ Szembesítés, 77, 79-80.

⁸⁸ Napló, 104.

vegyes érzései voltak. Hiteles és jó írásnak tartotta, de aggódott amiatt, hogy „a szomszéd dolgáról beszél” és muníciót adhat az ellenségnek. Bevallotta, úgy van ezekkel a dolgokkal, mint a bibliai Lót, aki nem mer hátranézni, nehogy sóbálvánnyá merevedjen. Lengyel más véleményen van, mert szerinte nemcsak internacionalista joga, de kötelessége is egyben megírni ezeket a dolgokat, minden szépítés nélkül. Csak azután szabad bekötözni a sebet, hogy a gennyet kitisztították onnan – ez a mondat, különböző formában, többször is megjelenik naplójában. A párt nagy öregjét, a személyi kultusz túlélőjét tisztelték benne, megbecsülték, mint író. Szemet hunytak hol rejtettebb, hol nyíltabb belső ellenzékisége fölött. Ez változott meg némiképp a *Szembesítés* megírása után. 1966 februárjában fejezi be művét, melyet a munka közben még nem, de elkészülte után már pályája csúcsának érzett. A fogadtatás azonban korántsem ilyen lelkes. Aczél véleményére több mint egy évet kellett várni, és ekkor sem találta megjelentethetőnek, csak egy bizonytalan Szovjetunióbeli közlés lehetőségét lebegtette meg, de ezt sem túl sok reményt sejtetően. Több ponton is konkrét párhuzamokat vélt felfedezni benne az akkori magyar viszonyokkal, amiket Lengyel természetesen cáfolt. Élettársa, Margittay Ilona visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Aczél mindig nyugodt és türelmes volt Lengyelhez, tiszteletben tartotta nézeteit, de a regény kapcsán olyan heves szópárbaj játszódott le kettejük között, hogy Aczél felesége kirohant a szobából, ő pedig sírva fakadt.⁸⁹ Lukács is az elsők között kapta meg a kéziratot, és hasonló véleményen volt. Azt szerette volna, hogy Lassú optimistább legyen. Nem kérte a karakter teljes megváltoztatását, de ragaszkodott hozzá, hogy – ha nehéz és hosszú út végén is, de – lássa a kiutat, így a regény pozitív kicsengése kerüljön előtérbe. Közel egy évnyi újabb várakozás után, ami egyre jobban felőrölte, és gátolta a további munkában, ezt írja naplójába: *„Szembesítés-ügyben: Ha szégyellnék az aljasságukat, akkor nem félnének az aljasság leleplezésétől. De mert nem szégyellik, azt követelik, hogy az aljasságot elviselt ember még kussoljon is. Miért? Hogy újra szégyentelenül és aljasul megismételhessék a gázságot.”*⁹⁰ Lengyel szerint a kritika legnagyobb hibája, hogy nem ismerte fel azt a különleges tény, hogy a regény mindkét főalakja pozitív hős. Mivel a kézirat ekkorra már eljutott az irodalmi és a politikai élet számos fontos szereplőjéhez, annak ellenére bekerült a köztudatba, hogy megjelenése továbbra is bizonytalan volt. Az Írószövetségben körülbelül ötven ember részvételével heves vita alakult ki róla. Sokan olvasták tehát, de még többen voltak azok, akik nem,

⁸⁹ RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, Budapest, 1997., 174.

⁹⁰ *Napló*, 318.

ennek ellenére tudtak a létezéséről, sőt némelyek még így is határozott véleménnyel voltak róla. Londonban is napvilágot látott egy kritika, amely nem nyerte el az író tetszését. Nem az eszmei mondanivaló elferdítését nehezményezte, hanem, hogy a bírálat semmitmondó és értelmetlen. Mivel az ottani közönségnek nem volt módjában közelebbről megismerni a könyvet, ezt tisztességtelennek érezte. Ekkor persze még nem tudhatta, hogy az angol olvasó hamarabb foghatja kezébe, mint a magyar.

A regény utolsó fejezete, *A várt...* címmel külön megjelent a *Kortárs* 1968. decemberi számában. Ekkor egy tanulmányban már a *Szembesítés* létét is megemlíti, persze minden konkrétum nélkül. Lassú hazafelé tart Alexandrovból, ahol nem tudott eredményt elérni. Időközben megtudjuk, hogy Baniczát hazarendelik Magyarországra, valószínűleg azért, mert segíteni próbált a száműzötteknek. A befejező részt az ugyancsak lágerjárt asszony szemszögéből látjuk, aki várja a hazatérő Lassút. Aggódás vágyakozás és öröm vegyül a gondolataiban, miközben az óra folyamatos ketyegése teremt feszült ritmikusságot. Kettejük érzelmi szintje Déry *Szerelem* című novellájának érzésvilágát tárja elénk.⁹¹ Megnyugvás ez a sikertelen moszkvai utazást követően, de egyben vihar előtti csend is. Nem sikerül hazajutnia, sőt a kisvárosi idill sem tart már sokáig. Rövidesen újra Szibériába kerül, most azonban „szabad emberként”, akinek kijelölték a lakhelyét, mégpedig pontosan abba a faluba, ahol korábban száműzetése éveit töltötte. Ez lesz Lassú Endre csalfa szabadsága további hosszú évekre.

Az utolsó csepp 1968. augusztus 21-én kerül abba a bizonyos pohárba, amely hazaérkezésekor még üres volt, és bízott benne, hogy sohasem fog megtelni. Ekkor ezt írja naplójába: „8 órakor hallottam a rádióban, hogy Magyarország fegyveres erői átlépték a csehszlovák határt. Nem érzem magam tovább párttagnak! Mi kell, hogy legyen ennek a gyakorlati konzekvenciája – még nem tudom. Holnap, 22-én lesz 13 éve, hogy hazajöttem. Egy periódus – szerencsés periódus – befejeződött.” Néhány nappal később pedig a következő sorokat: „Egyenlőségjel tehető-e 1919 és 1968 Kommunista Pártjai közé? Nem! De mit kellene csinálni, mit kellene mondani. Néma vagyok és tehetetlen! Szégyen!”⁹² Mindig is ellenszenvvel viseltetett a nagyhatalmak iránt, amiben a bipoláris világrend konszolidálódása csak megerősítette. Véleménye szerint tudomásul kell venni, hogy a szuperhatalmak nem fogják eltűnni, az érdekszférájukba tartozó kis államok különutas politikáját, de ennek kényszerű megideologizálása már más kérdés;

⁹¹ BÉLÁDI Miklós, RÓNAI László, i.m., 513.

⁹² *Napló*, 270., 275.

az felesleges és gyakran nevetséges is. „*Ha valaminek így muszáj történni – kinek akarják szuggerálni, hogy az lelkesítő is?*”⁹³ Elkésérítőnek tartja, hogy regénye megjelentetéséhez számos döntéshozó tetszését kell elnyerni, de ahhoz, hogy hadsereget küldjünk a határainkon túlra, még a parlament felhatalmazása sem szükséges.

A pártba vetett bizalom utolsó szikrája is kialudt, ettől azonban sokkal súlyosabb felismeréseket is meg kell tapasztalnia, amihez Baniczát hívja segítségül. Mivel Lassú már hazafelé utazik, a párbeszéd csak elképzelt: „>Ha magával nem történik ez a baj (...), akkor derék pártmunkás ma is, eszébe se jut – és ha eszébe jutna, bűnnek tartaná –, hogy nem hisz a párt csalhatatlanságában.<<”

„>>Ha így van, akkor Sztálin volt a kegyelem cselekvő eszköze, mert megvilágosította az utamat, kivezetett a tévelygések sötét rengetegéből, a rengeteg sötétségből, Sztálin, a kicsapott seminarista, mint a kegyelem eszköze. Viccnek jó, filozófiának kicsit misztikus.<<”⁹⁴ Azt mondhatnánk inkább, hogy még viccnek is rossz, annál is inkább, mert Lengyel életében halálos komolysággal bírnak ezek a sorok. Maga Sztálin és az általa formált rendszer ébresztette rá arra, hogy a tizenhét évnyi szenvedés nem történelmi szükségszerűség volt. A személyi kultusz nem a hibátlan lenini elvek vadhajtsága, annak ő maga is aktív létrehozója.⁹⁵ Az már a sors fintora, hogy kárvallottja is egyben. A szovjet típusú államszocializmust nem a párt felső vezetői hozták létre, mert arra önmagukban nem is lettek volna képesek, szükség volt hozzá a Lassú Endrék, a Banicza Istvánok, de főként a Lengyel Józsefek aktív közreműködésére is. „*Meg kellett volna mondanom Baniczának, hogy nem tartom magam nálánál különbnek. Nekem is kötelességem lett volna tudni azt, amit most olyan jól tudok, amit kényelmességből nem tudtam. (...) Hittem? Hittem. De ez nem mentség: félttem volna nem hinni, egész életem értelmét féltettem, azt, amiért nem csak élni, de halni is tudtam volna... (...) És kik voltak – füttyülök Sztálinra –, kik voltak, akik felülre segítettek, akik engedték, akik túrték? Mi! (...) Én, de azáltal, hogy én, azáltal maga is, Banicza. Érti?*”⁹⁶ A Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai intervenciója kellett ahhoz, hogy végleg leszámoljon addig életével, amiket a szocializmus ígéreteiből, a kommunista jövőképből épített fel évtizedek munkájával. Eljutott arra a pontra, amitől

⁹³ Napló, 274.

⁹⁴ Szembesítés, 176.

⁹⁵ KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*.

⁹⁶ Szembesítés, 181-182.

kezdve már nem hitt a bolsevizmus megreformálhatóságában. „*A hit elveszett (...)...elvesztettük ama bizonyos bölcsék kövét, amit Marxtól kaptunk.*”⁹⁷

1971. október 27-én megjelent a *Szembesítés!* Aczél személyesen vitte el Lengyelnek a tiszteletpéldányokat. Kádár dedikált kötetet kapott, melyet az író Petőfi soraival ellátva juttatott el neki: „*Dalaim, mik ilyenkor teremnek / Villámlási haragos lelkeknek*” A mű továbbra sem érte el a nagyközönséget, mivel csak kis példányszámban, „belső használatra” jelent meg, fedőlapján ez állt: KÉZIRAT GYANÁNT. A kiadói előszó problematikusnak nevezi a könyvet. Lengyel a korlátozott megjelenést úgy értékeli, hogy egy hat éve húzódó sakkjátszma döntetlennel végződött, de szomorúan konstatálja, hogy sokkal kevésbé fontos most a kiadás, mint néhány évvel ezelőtt lehetett volna.⁹⁸ Igazán azt sajnálja, hogy a csehszlovákiai bevonulás idején nem lehetett az olvasók kezében. Nem sokkal később angol kiadója megjelentette a fordítást. Aczél nagyon dühös volt, mert szerinte Lengyel szervezte a kiadást, amivel bolondot csinált belőle, de az egész kultúrpolitikát lejáratta. A nyugati lapok teljes joggal élcelődtek azon, hogy Magyarországon államilag szervezik a szamizdatot.⁹⁹

Tisztában volt műve jelentőségével, amelyre – nem túlságosan burkolt – célzást is tett: „*Ha hallgatok, tisztos könyvsiker lesz az eredmény, ha kiabálok – világhír*”¹⁰⁰ Ha korábban megjelenik, valószínűleg újabb regény követte volna. Lassút Szibériában hagyta, de Banicza sorsát nem zárta le. Mivel azonban a várakozás felőrölte energiáját, méltó folytatás már nem született. Ezután minden idejét az olvasásnak szenteli, saját bevallása szerint azért, mert már lusta írni. Annak ellenére, hogy a pártban is csalódott, az egykori illegális kommunistákkal szemben végig empátiával viseltetett. Belőlük lettek a párt akkori vezetői, a kor Baniczái, akiket folytonosan a szembesülésre igyekezett rávenni. A hatalmon lévők számára ez pontosan amiatt nem volt lehetséges, amit Kádár mondott neki az *Elejétől végéig* kapcsán, vagyis hogy nem akar hátranézni. A politika nem tartotta elérkezettnek az időt a szembesítésre, ezért nem jelenhetett meg a *Szembesítés*. A Baniczák történetét csak noteszeiben folytathatta, melyeket – szemben a regénnyel – még megjelentetni sem akart.¹⁰¹

Nagy Imre kivégzésével kapcsolatban a következő sorokat jegyzi fel: „*Na szép és olcsó örömmünnetpét szereztek minden kül- és belföldi fasisztának. Tisztességes, nyugodt,*

⁹⁷ *Szembesítés*, 194.

⁹⁸ Napló, 363, 366-367.

⁹⁹ RÉVÉSZ, i.m., 174, 345.

¹⁰⁰ *Napló*, 509.

¹⁰¹ KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*.

bizakodó optimista embereket dobtak meg: homokzsákkal a nyakszirten. Ki akarta ezt? Kinek lesz ebből haszna? Minek? Ki ellen? Miért? Őrület? A szocializmus ügyének ellenségeket szereztek, barátot egyet se. (...) Micsoda pokoli ravaszság mocskol itt vérrel kezeket, melyek eddig tiszták voltak (Kádár).”¹⁰² Utolsó éveiben már nem is a személyi kultusz borzalmaival akarta szembesíteni párttársait, hanem a magyar ’56-tal és annak következményeivel. Azt vallotta, hogy a jó írónak szükségképpen ellenzékinek kell lennie, de ez alatt nem a rendszer teljes elutasítását értette. Az MSZMP Baniczáiban még bízott, de sem Kádár, sem Aczél nem vált alkalmassá a feladatra. Hátranézni csak Lengyel akart. A párt alapítója élete utolsó két évtizedében semmilyen politikai tevékenységet nem folytatott, nem is akart párttagként meghalni. „...az utódok Lengyel Józsefet és kínos szembesítési kísérleteit elfeledték. A gennyes seben csak a kötést cserélték. kétségtelen, a mai kötés látványosabb. Csak ami alatta van, az lesz egyre bűdösebb.”¹⁰³ A szembesítés tehát elmaradt, hiszen az „csak akkor veszíthetné el politikai aktualitását – ha megjelenhetne, és pedig bármely nyelven, minden megszorítás nélkül.”¹⁰⁴ Erre a pillanatra még halála után is tizenhárom évig, egészen 1988-ig várni kell. Addig a pontig, amíg az idő nemcsak legfontosabb regényének létét halványította el, de íróját is kitörölte a széles nyilvánosság emlékezetéből.

¹⁰² *Napló*, 65.

¹⁰³ KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*.

¹⁰⁴ *Napló*, 366.

Zárszó

Az író, kinek pártigazolvány van a zsebében,
megszűnt író lenni.
(Lengyel József)

Talán senki érzéseit nem sértjük meg, ha kijelentjük, hogy Lengyel József nem vált akkora íróvá, mint a példaképnek tartott Tolsztoj vagy Balzac, valószínűleg még a folytonos összehasonlítása alapot jelentő Szolzsenyicintől is elmaradt, azt azonban bátran kijelenthetjük, hogy hátrahagyott művei előkelőbb helyre predesztinálják annál, mint amit ma elfoglal irodalmunkban. Jelenleg a teljes feledés irányába halad, amitől mindenképpen többre hivatott. Ő maga is azt vallotta, hogy sokkal rosszabb íróvá vált volna, ha nem történik vele az, ami. A láger élményanyaga elengedhetetlenül szükséges volt ehhez. Élete során sok harcot kellett megvívnia. Előbb az életben maradásért, majd írói létéért. Bejáratos volt a párt felső köreibe, mégsem mondhatta el, amit szeretett volna. *„Egyre többet hangoztatja a sajtó, hogy a kultúrpolitikánk három T-re osztja az irodalmat. A támogatót, a túrt és a tiltottra. Az én írásaiban mindhárom fajtát megkülönbözteti a jelenlegi kultúrpolitika. Pl. Visegrádi utca, Elejétől végig és Szembesítés. Én ugyancsak három módon válaszolok: támogatok, túrok és tiltakozom.”*¹⁰⁵

A kánon meghatározása mindig a hatalom privilégiuma. Igaz ez irodalomra, politikára, de az élet számos más területére is. Beletartozni csak okkal lehet, különösen egy diktatúrák sorával terhelt korszakban. Ami nem szolgálja az uralkodó réteg érdekét, vagy ettől tovább menve, ellentétes azzal, nem számíthat széles nyilvánosságra. Jan Assmann a társadalom „akaratlagos emlékezéseként” határozza meg a fogalmat.¹⁰⁶ Ehhez mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a társadalom csak arra tud emlékezni, ami eljut hozzá, ezáltal a mindennapok részévé válik. Felvetődik a kérdés, hogy szüksége van-e a mai magyar irodalomnak Lengyel Józsefre, vagy még ma sem akarunk hátra nézni. Politika és irodalom menthetetlenül összefonódott nála, de ez nem a hatalom legitimálását szolgálta, mint oly sok kortársa esetében. Arra törekedett, hogy ne járjon úgy, mint az anekdotában szereplő bizánci történetíró, akinek két történelemkönyvet kell írnia. Egy lojálisat, és egy szigorúan titkosat, amelyben az igazságot tárja fel.

¹⁰⁵ *Napló*, 356.

¹⁰⁶ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 1999., 18.

IRODALOM

- APOR Balázs, *A Rákosi-kultusz*, Rubicon, 2007/9., 28-37.
- Anne APPLEBAUM, *Speech Lessons: What Khrushchev's Famous „Secret Speech” Can Tell Us About Regime Change*, Slate, March 31st 2003.
<http://www.anneapplebaum.com/2003/03/31/speech-lessons-what-khrushchevs-famous-secret-speech-can-tell-us-about-regime-change/#more-477>
- Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 1999.
- Bronislaw BACZKO, *Orwell és Szolzsenyicin a totalitarizmus ellen*, Nagyvilág 1993/12, 1231-1239..
- BÉLÁDI Miklós, RÓNAI László, *A magyar irodalom története 1945-1975 III.*, Akadémiai, Budapest, 1990.
- Nyikolaj BERGYAJEV, *A kommunizmus igazságai és hazugsága*, Kairosz, Győr, 2003.
- BEZERÉDJ Zoltán, *Eszmék és történelem*, Bethlen Gábor, Budapest, Sopron, 1998.
- BORSÁNYI György, *Kun Béla*, Akadémiai, Budapest, 1978.
- HANÁK Tibor, *Sztálinizálás és desztálinizálás a magyar szellemi életben*. In: BALLA Bálint (szerk.), *Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon (Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?)*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1990., 63-84.
- HELLER Ágnes, *Marx és a marxizmus ma*, Holmi, 2003/2, 232-243.
- ILLÉS László (szerk.), *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*, Kossuth, Budapest, 1967.
- JÓZSEF Farkas, *Lengyel József helye a magyar szocialista irodalomban*. In: LACZKÓ Andás (szerk.), *Találkozások Lengyel Józseffel*, Marcali, 1984., 7-21.
- JÓZSEF Farkas, *Lengyel József németországi évei*. In: LACZKÓ András (szerk.), *Sors és példa*, Marcali, 1987., 7-17.
- KENDE Tamás, *A nyertesek kongresszusa*, Beszélő, 2006/1, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-nyertesek-kongresszusa>
- KENDE Tamás, *A szembesítés kínjai*, Beszélő 2006/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembesites-kinjai>
- KIS János, *A politika mint erkölcsi probléma*, Irodalom Kft., Budapest, 2004.
- Wolfgang KRAUS, *Kultúra és hatalom*, Európa, Budapest, 1993.
- LACZKÓ András, *A Visegrádi utca és a történelem*. In: LACZKÓ Andás (szerk.), *Találkozások Lengyel Józseffel*, Marcali, 1984., 34-44.
- LÉKAI János, *A forradalmár*. In: ILLÉS László (szerk.), *Lékai János válogatott írásai*, Szépirodalmi, Budapest, 1961.
- LENGYEL József, *Az őszinteség lépcsőin*, Magvető, Budapest, 1974.
- LENGYEL József, *Neve: Bernhard Reising (Föld és külföld)*, Magvető, Budapest, 1979.
- LENGYEL József, *Szembesítés*, Magvető, Budapest, 1988
- LENGYEL József, *Visegrádi utca*, Kossuth, Budapest, 1957.
- LIPTAI Ervin, *A magyar Tanácsköztársaság*, Kossuth, Budapest, 1979.

- LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 11-17.
- LUKÁCS György, *A kommunizmus erkölcsi alapja*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 18-21.
- LUKÁCS György, *A konzervatív és progresszív idealizmus vitája*. In: LUKÁCS György, *Utam Marxhoz I.*, Magvető, Budapest, 1971., 177-186.
- LUKÁCS György, *Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 22-28.
- LUKÁCS György, *Párt és osztály*. In: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest, 1971., 48-58.
- LUKÁCS György, *Taktika és etika*. In: LUKÁCS György, *Utam Marxhoz I.*, Magvető, Budapest, 1971., 187-197.
- MAJOR Ottó (szerk.), *Lengyel József noteszeiből 1955-1975*, Magvető, Budapest, 1989.
- MOLNÁR Tamás, *Önszembesítés és identitás (Az írás lehetőségei és szerepei Lengyel József Szembesítés című regényében)*. In: SZÉPLAKY Gerda (szerk.), *A zsarnokság szépsége (Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről)*, Kalligram, Pozsony, 2008., 383-395.
- George ORWELL, *Az irodalom felszámolása*. In: George ORWELL, *Az irodalom fölszámolása*, Európa, Budapest, 1990., 305-322.
- George ORWELL, *Irodalom és totalitarizmus*. In: George ORWELL, *Az irodalom fölszámolása*, Európa, Budapest, 1990., 203-209.
- POMOGÁTS Béla, *Lengyel József írói újraindulása*. In: LACZKÓ András (szerk.), *Sors és példa*, Marcali, 1987., 45-58.
- Karl R. POPPER, *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi, Budapest, 2001.
- RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, Budapest, 1997.
- SALAMON Konrád, *Nemzeti önpusztítás 1918-1920*, Korona, Budapest, 2001.
- SÓTÉR István (szerk.), *A magyar irodalom története VI.*, Akadémiai, Budapest, 1966.
- SZABÓ József, *Lengyel József*, Szépirodalmi, Budapest, 1966.
- SZEGEDY István, *Politika és erkölcs*, Nyugat, 1920/5-6.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00274/08170.htm>
- TÖKÉCZKI László, *Erkölc és politika*
<http://mesterestanyvany.btk.ppke.hu/erkolcspolitikai.htm>
- VAJDA Mihály, *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista*, Gondolat, Budapest, 1990.
- VAJDA Mihály, *Változó evidenciák*, Cserépfalvi-Századvég, Budapest, 1992.
- VARGA Lajos (szerk.), *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, Napvilág, 1999.
<http://magyar.wordpress.com/2006/03/25/alekszandr-iszajevics-szolzenyicin-a-kommunistakrol/>